МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЮСИП - ЯКИМОВИЧ Ю.В.

КУЛЬТУРНО-ПИСЕМНА ТРАДИЦІЯ ВЕЛИКОЇ МОРАВІЇ

Частина І
Вступ
Фонетика

Ужгород – 2022

УДК 811.163.1 (075.8)

Курс "Культурно-писемна традиція Великої Моравії" укладений за вимогами кредитно-модульної системи: подається опис навчальної дисципліни, зміст першого модуля „Старослов'янська мова – перша писемна літературна мова слов'ян. Фонетика", короткий зміст лекцій з цієї проблематики, обов"язкова та додаткова література для опрацювання. Детально розроблені практичні заняття із теоретичними і практичними завданнями, в тому числі тестовими, наводиться методичний коментар до модуля, перелік питань до модульної контрольної роботи № 1 та зразки її варіантів, довідковий матеріал з фонетики.

Навчально-методичний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів.

Рецензент: к .філол.н., проф. Шимко О.В.

Рекомендовано Вченою радою філологічного факультету
(протокол № 8 від 21 лютого 2022 року)

Список умовних скорочень мов

Болг. - болгарська
Гр. - грецька
Д. в. нім. – давньоверхньонімецька
Давньоінд. – давньоіндійська
Зах.- сл. – західнослов'янські мови
Лат. – латинська
Лит. –литовська
Нім. – німецька
Пд.-сл. – південнослов'янські мови
Пол. - польська
Псл. – праслов'янська
Серб. - сербська
Словен. - словенська
Ст-сл.- старослов'янська
Сх. – сл. – східнослов'янські мови
Чес. - чеська

З М І С Т

Опис навчальної дисципліни..... 5

Навчально-тематичний план..... 9

Критерії оцінювання знань, умінь та навичок студента з навчальної дисципліни……...

Зміст модуля І. Старослов'янська мова – перша писемна літературна мова слов'ян. Фонетика..... 11

Короткий зміст лекцій та література для опрацювання 12

Лекція І. Старослов'янська мова як наукова дисципліна, її предмет і завдання..... 12 16

Лекція 2. Перші слов'янські азбуки..... 17

Лекція 3. Пам'ятки старослов'янської мови.....

Лекція 4. Система голосних фонем старослов'янської мови..... 18

Лекція 5. Система приголосних фонем старослов'янської мови..... 20 21

Лекція 6. Пом'якшення приголосних з *j.....

Лекція 7. Закон відкритого складу. Фонетичні зміни, зумовлені дією закону відкритого складу..... 22 23

Лекція 8. Перехідні пом'якшення.....

Практичні заняття 25

Тема 1. Початки слов'янської писемності..... 25

Тема 2. Азбуки старослов'янської мови..... 28

Тема 3. Пам'ятки старослов'янської мови..... 38
Тема 4. Голосні звуки старослов'янської мови 40
Тема 5. Приголосні звуки старослов'янської мови 53
Тема 6. Фонетичні зміни, зумовлені дією закону відкритого складу..... 58
Тема 7. Пом'якшення приголосних..... 62
Тема 8. Перехідні пом'якшення..... 66
Методичний коментар до модуля І..... 71
Перелік питань для підготовки до модульної контрольної роботи 1..... 74
Зразки варіантів модульної контрольної роботи 1. 77
Довідковий матеріал з фонетики..... 85
Рекомендована література..... 91
Список умовних скорочень мов..... 94

Опис навчальної дисципліни

Курс старослов'янської мови покликаний поглибити уявлення студентів-філологів про мовну спорідненість слов'янських народів. Цей курс є вступом до вивчення слов'янських мов та їх історії. З вивчення старослов'янських пам'яток – писемної фіксації найдавнішої слов'янської мови – починається вивчення будь-якої із сучасних слов'янських мов.

Курс старослов'янської мови становить основу, фундамент усіх наступних дисциплін циклу слов'янського мовознавства. Цей курс готує студентів-україністів, студентів-словакістів, богемістів, студентів-русистів до вивчення історичної граматики словацької, української, російської мов. Він закладає основи діалектичного підходу до мовних явищ. Без знання старослов'янської мови неможливе наукове, порівняльно-історичне вивчення будь-якої зі слов'янських мов, розуміння літератури, культури та історії слов'янських народів, бо мова, зафіксована в найдавніших слов'янських християнських текстах, з самого початку використовувалась не тільки як мова церкви, але як мова науки, культури.

Зі старослов'янською мовою пов'язане, як відомо, походження письма у слов'ян, бо це перша писемна фіксація слов'янської мови початкового періоду формування середньовічних слов'янських народностей.

Старослов'янська мова, будучи мовою перекладів з грецької, яка в IX столітті мала вже тисячолітню історію свого розвитку, відобразила досягнення літературної грецької мови, і тому вже в найдавніших пам'ятках старослов'янська мова виступає лексично, стилістично багатою, зі стрункою синтаксичною будовою.

Старослов'янська мова була, отже, виразником високих духовних цінностей, яі прийшли до слов'ян разом з християнством. І курс старослов'янської мови дає змогу

студентам прилучитися до цієї найдавнішої скарбниці слов'янської культури.

Мета модуля: познайомити студентів з історією виникнення старослов'янської мови як міжнародної надетнічної літературної мови, яка відповідала вимогам соціально-культурного розвитку епохи Середньовіччя; розкрити фонетичні та граматичні особливості, показати багатство лексичного складу та системи словотвору першої літературної мови слов'ян, тісно пов'язаної з високорозвиненою грецькою літературною мовою. Підготувати студентів-першокурсників до сприймання і свідомого засвоєння дисциплін історико-лінгвістичного циклу: вступу до слов'янської філології, історичної граматики словацької мови, словацької діалектології, історії словацької літературної мови, порівняльної граматики слов'янських мов.

Курс старослов'янської мови перспективно спрямований на вивчення історії кожної зі слов'янських мов.

Очікувані результати навчання: У процесі освоєння курсу студенти набувають навиків читання, перекладу, фонетичного, граматичного аналізу старослов'янських текстів.

Студенти повинні:

– засвоїти фонетичну систему, граматичну будову старослов'янської мови як раннього, так і пізнього періоду, уявляти розвиток окремих мовних явищ в історичній перспективі;

– знати історію діяльності слов'янських першовчителів Костянтина і Мефодія;

– знати лінгвістичну основу старослов'янської мови;

– історію виникнення цієї мови, її функціонування в просторі і часі;

– знати про походження слов'янського письма, історію виникнення і функціонування кирилиці та глаголиці;

– знати кириличні та глаголичні старослов'янські пам'ятки;

– вміти зіставляти факти, явища та процеси, які проходили в історії старослов'нської мови, з відповідними явищами інших слов'янських мов;

– знати історію вивчення праслов'янської мови, її періодизацію та діалектне членування;

– мати уявлення про порівняльно-історичний метод мовознавства;

– орієнтуватися в основних проблемах славістики;

– володіти інформацією про основоположників та найвизначніших вчених-славістів;

– усвідомлювати місце слов'ян і їх культури у Європі і світі;

– застосовувати отримані знання як базові при вивченні інших дисциплін історико-лінгвістичного циклу.

Методи навчання і викладання:

34 години лекції, 30 годин практичних занять; 44 години самостійної роботи, опрацювання основної навчальної літератури та додаткових джерел, робота із старослов'янськими текстами, старослов'янсько-українським перекладним словником, словниками сучасних слов'янських мов та етимологічними словниками, з географічною картою, дві модульні контрольні роботи з елементами тестів, екзамен.

Напрям	**Філологія**
Спеціальність	035.038. «Слов'янські мови та літератури (переклад включно). Перша мова – чеська»
Спеціальність	035.036 «Слов'янські мови та літератури (переклад включно) Перша мова - словацька».
Освітньо-кваліфікаційний рівень	**Бакалавр**

Курс	**1**
Семестр	1- 2
Кількість кредитів ECTS	2,7
Модулів	2
Загальна кількість годин	108
У т. ч.: Лекцій Практичних Самостійних Екзамен	 30 34 44 2 семестр

Навчально-тематичний план дисципліни

	Курс I **Семестр II** **Всього годин у семестрі – 108** **ТЕМА**	**Кількість годин, з них лекцій – 34 год., практичних – 30 год., самостійної роботи – 44 год.**					**Примітки**
		Лекції	**Практ.**	**Інд-конс. роб.**	**Сам. роб.**	**Форма контролю**	
1.	**<u>Модуль1. Вступ. Фонетика.</u>** Культурні передумови виникнення писемності у слов'ян. Стсл. та церксл. мови. Діяльність слов'янських першовчителів Костянтина і Мефодія, її значення для культури слов'ян. Лінгвістична основа старослов'янської мови. Терії походження. Відомості з історії вивчення старослов'янської мови.	2	2		2		
2.	Перші слов'янські азбуки. Проблема давності кирилиці та глаголиці.	2	2		2		
3.	Старослов'янські пам'ятки. Критерії класифікації.	2	2		2		
4.	Система голосних фонем старослов'янської мови.	2	2		2		
5.	Система приголосних фонем старослов'янської мови.	2	2		2		
6.	Пом'якшення приголосних з *j.	2	2		2		
7.	Закон відкритого складу. Зміни ним зумовлені. Монофтонгізація дифтонгів і дифтонгоїдів. Зміни сполук *tort, *tolt, *tert, *telt. Доля сполук *ort, *olt. Спрощення в групах приголосних.	2	2		2		
8.	Перехідні пом'якшення задньоязикових приголосних. Модульна контрольна робота 1	2	2		2		

9.	**Модуль 2. Морфологія. Синтаксис.** Морфологічні особливості старослов'янської мови. Іменник. Граматичні категорії іменника. Методика визначення роду. Відмінювання іменників за давніми основами на голосний і приголосний. Методика визначення давніх основ.	2	2		2		
10.	Займенник. Родові та безродові займенники. Відмінювання займенників.	2	2		2		
11.	Прикметник. Членні та нечленні прикметники.	2	2		2		
12.	Відмінювання прикметників. Ступені порівняння.	2	2		2		
13.	Числівник у старослов'янській мові. Відмінювання числівників.	2			2		
14.	Дієслово. Граматичні категорії дієслова. Поділ на класи. Теперішній час. Дієвідмінювання.	2	2		2		
15.	Система часів дієслова. Минулі часи.	2	2		2		
16	Майбутні часи.Способи старослов'янського дієслова.	2	2		2		
17.	Іменні форми дієслова. Інфінітив. Супін. Дієприкметник.				2		
18.	Розвиток дієприслівників.				2		
19.	Прислівник. Утворення та розряди за значенням.				2		
20.	Службові частини мови.				2		
21.	Особливості старослов'янського речення.				2		
22.	"Давальний самостійний". Його значення та структура Модульна контрольна робота 2.				2		

Форми контролю: усне опитування, реферати, 2 модульні контрольні роботи, тестування.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ, УМІНЬ ТА НАВИЧОК СТУДЕНТА З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Знання, вміння та навички студента з навчальної дисципліни оцінюються згідно вимог освітньо-професійної програми за трьома нормативами – національною чотирибальною шкалою (відмінно, добре, задовільно, незадовільно), шкалою ВНЗ (0 – 100 балів), міжнародною шкалою ECTS (A, B, C, D, F, FX).

Кожний модуль навчальної дисципліни оцінюється окремо за визначеними критеріями, утворюючи таким чином сукупність одержаних балів, які у підсумковому контролі або на іспиті корегують загальну оцінку знань та вмінь студента. Водночас набрана кількість балів за самостійну та індивідуальну роботу студента може враховуватися при оцінюванні МК-І, МК-2 та розраховуватися як середнє арифметичне до загальної суми балів щодо підсумкового контролю, самостійної та індивідуальної роботи студента.

Рівні знань	**Система оцінювання**		Вимоги до знань та навичок студента
	ECTS	**Кіл-ть балів**	
Початковий – “ незадовільно”	FX	1–32	Студент не виконав завдання, фактично не відповів на питання. Допускає грубі помилки, не володіє спеціальною термінологією. Не вміє користуватися словником та не може робити переклад зі старослов’янської мови і навпаки. Не знає слів та крилатих висловів. Не може прочитати старослов’янський текст.
	F	33–50	Студент виконав завдання менше ніж наполовину, не відповів на запитання, не розуміє сутності завдання, допускає грубі помилки, не володіє спеціальною термінологією. Недостатньо користується довідковою літературою та не виконує практичні завдання. Плутається у граматичних категоріях старослов’янської мови. Не може пояснити мовних явищ.
Середній (достатньо) – “ задовільно”	E	51–64	Студент не завжди чітко володіє термінологією, допускає змішування понять, не зовсім правильно виконує практичні завдання (проте виконане завдання досягає своєї мети). Студент відчуває труднощі при класифікації граматичних категорій та форм старослов’янської мови, плутає форми відмінювання, не володіє парадигмами. Недостатньо орієнтується у словнику, при перекладі тексту рідною мовою допускає помилки, які призводять до перекручування змісту. Допускає помилки при читанні. Припускається значної кількості змістовних помилок, неточностей.

Середній (задовільно) – “ задовільно”	D	65–74	Студент володіє термінологією, послідовно виконує практичні завдання і відповідає на питання. Але студент відчуває значні труднощі при систематизації матеріалу, не має достатніх навичок для швидкого розуміння та аналізу мовних явищ. Можливе допущення помилок, які призводять до перекручування змісту. Погано орієнтується у матеріалі.
Базовий – “ добре”	C	75–82	Студент володіє термінологією, технічно грамотно виконує практичні завдання і відповідає на питання. Студент відчуває деякі труднощі при класифікації граматичних категорій та форм старослов’янської мови, недостатньо володіє парадигмами відмінювання. При користуванні словником та перекладі тексту рідною мовою допускає деякі неточності. Можливе допущення 1–3 помилок, що суттєво не впливають на виконання завдання та відповідь у цілому.
Базовий (дуже добре) – “ добре”	B	83–89	Студент чітко і вільно володіє термінологією, технічно грамотно і послідовно виконує практичні завдання і ґрунтовно відповідає на питання. Студент практично не відчуває труднощів при систематизації матеріалу, однак не має достатніх навичок для швидкого розв’язання теоретичних та практичних завдань. Можливе допущення окремих помилок, що суттєво не впливають на виконання завдання та відповідь у цілому.
Високий – “ відмінно	A	90–100	Студент чітко і вільно володіє термінологією, логічно, мотивовано виконує теоретичні завдання, вміє знаходити основне в матеріалі, технічно грамотно і послідовно виконує практичні завдання. Студент впевнено розрізняє граматичні категорії та форми старослов’янської мови, орієнтується в парадигмах відмінювання. При перекладі тексту рідною мовою грамотно користується словником та досить швидко перекладає.

Зміст модуля І
Старослов'янська мова – перша писемна літературна мова слов'ян. Фонетика

Культурні передумови виникнення писемності у слов'ян.

Діяльність слов'янських першовчителів Костянтина і Мефодія, її значення для культури слов'янських народів. Походження старослов'янської мови. Солунські брати Костянтин Філософ (827–869 рр.) і Мефодій (827–885 рр.) – перші слов'янські просвітителі (першовчителі).

Старослов'янська мова у її відношенні до праслов'янської і сучасних слов'янських. Їх діяльність в Моравії і Панноніі (863–867 рр.). Просвітницька і перекладацька діяльність Мефодія (870–885 рр.). Слов'янська книжність в Болгарії за часів Симеона.

Лінгвістична основа старослов'янської мови. Теорії походження.

Перші слов'янські азбуки. Проблема давності кирилиці та глаголиці. Історія виникнення кирилиці. Звукове й числове зачення букв кирилиці.

Старослов'янські пам'ятки. Критерії класифікації.

Фонетика. Фонологічна система старослов'янської мови. Система голосних фонем. Походження голосних слов'янських мов. Відмінність праслов'янської системи голосних від праіндоєвропейської. Класифікація голосних за рядом, піднесенням, лабіальністю, назальністю. Редуковані **Ъ, Ь**. Сильна і слабка позиція редукованих.

Система приголосних фонем. Походження приголосних слов'янських мов. Відмінність праслов'янської

системи приголосних від праіндоєвропейської. Місце і спосіб творення приголосних.

Дзвінкі і глухі. Приголосні тверді і м'які. Плавні приголосні, їх функціонування в якості складотворчих і нескладотворчих. Методика визначення складотворчих ***[r], [l].***

Зміни сполук сонорний **+*j (*r, l,*n +*j).**

Доля сполук губний +***j (*b, *p, *v, *m + *j).**

Доля сполук ***sj, *zj.**

Доля сполук ***dj, *tj, *zdj, *stj.**

Перша палалаталізація задньоязикових**.**

Фонетична структура складу. Початок слова. Обмеженість уживання голосних на початку слова. Основні типи сполучення приголосних. Панування відкритих складів. Розміщення звуків у складі за принципом висхідної звучності. Закон відкритого складу. Визначення та характеристика. Зміни ним зумовлені. Монофтонгізація дифтонгів і дифтонгоїдів.

Друга і третя палаталізації задньоязикових.

Доля сполук сполук ***tort, *tolt, *tert**, ***telt.**

Доля сполук ***ort, *olt.**

Найголовніші чергування старослов'янської мови. Їх праслов'янська основа

Короткий зміст лекцій та література для опрацювання

ЛЕКЦІЯ І. Старослов'янська мова як наукова дисципліна, її предмет і завдання

Старослов'янська мова в її відношенні до православ'янської і сучасних слов'янських мов. Старослов'янська як умовна назва книжно-літературної мови

перших слов’янських перекладів християнської літератури із грецької, виконаних у середині IX ст.

Старослов’янська мова як результат місцевої адаптації старослов’янської мови, що використовувалася різними слов’янськими народами епохи середньовіччя в якості основного знаряддя духовної культури.

Старослов’янська мова як перша писемна фіксація слов’янської мови початкового періоду формування середньовічних слов’яномовних народностей.

Поняття праслов’янської мови як гіпотетичного предка слов’янських мов, що склався в результаті зближення давніх індоєвропейських діалектів середньої Європи. Генетична спорідненість слов’янських мов. Історичні умови розпаду правослов’янської мовної єдності в першій половині першого тисячоліття н.е. Місце старослов'янської мови в системі слов’янських.

Найдавніші історичні відомості про слов’ян I–II ст. н.е. Венети, склавши, анти у відомостях авторів VI ст. Виникнення перших слов’янських державних об’єднань VI–VII ст. Слов’янські держави VIII–IX на нижньому Дунаї (I Болгарське царство), на середньому Дунаї (Велика Моравія і Блатенське князівство в Паннонії) і в Східній Європі (Київська Русь). Поширення християнства як ідеологічної основи ранньофеодальних держав, що формувалися на слов’янських землях.

Походження старослов’янської мови

Політична ситуація в середньодунайських слов’янських князівствах, що склалися в середині IX ст. Християнізація місцевого населення. Прагнення місцевих князів Ростислава і Коцела до незалежності в рамках Священної Римської імперії.

”Моравська місія” Костянтина і Мефодія 863 і її культурно-просвітницькі завдання. Солунські брати Костянтин і Мефодій – перші солунські просвітителі. Джерела із вивчення життя і діяльності слов’янських першовчителів на старослов’янській і латинській мовах. Походження солунських братів. Початок місіонерської діяльності Костянтина Філософа. Керівництво моравською місією і винайдення слов’янської азбуки до 863 року.

Діяльність братів у Паннонії і Моравії (863–867 рр.). Поїздка у Рим: дискусія із ”триязичниками” у Венеції. Освячення слов’янських книг у Римі. Смерть Костянтина-Кирила (869). Призначення Мефодія єпископом Паннонії (870 р.). Просвітницька і перекладацька діяльність Мефодія у Великій Моравії (873–885 рр.). Смерть Мефодія і вигнання із Моравії його учнів. Слов’янська книжність у Болгарії при цареві Симеоні (893–927 рр.); охридська і преславська школи книжності у І Болгарському царстві. Поява кирилиці (грецької азбуки, пристосованої для запису слов’янських текстів) у Болгарії.

Діяльність Костянтина на території сучасної України: Знайдення мощей ІІІ Папи римського св. Климента, знайомство Костянтина з Євангелієм, писаним ”руськими буквами”. Безпідставність тверджень про перебування Костянтина і Мефодія на території сучасного Закарпаття.

Діяльність слов’янських першовчителів Костянтина і Мефодія, її значення для культури слов’янських народів.

Лінгвістична основа старослов’янської мови

Теорії походження. Проблема діалектної основи старослов’янської мови. Мовні свідчення первісної

орієнтації Костянтина на діалект слов'янського населення м. Солуня (розшуки В. Облака). Завершення кодифікації норм старослов'янської мови в паннонсько-моравський період діяльності солунських братів і їх учнів. Наддіалектний характер і спільнослов'янське значення старослов'янської мови.

Основна література

1. Горшков А. И. Старославянский язык. – М., 1963. – С. 6–14.

2. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Львів, 1964. – С. 14–20.

3. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 16–23.

4. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1976. – С. 15–21.

Додаткова література

1. Бернштейн С. Б. Константин-философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности. – М., 1984.

2. Огієнко Іван. Констянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність у 2 томах. – Львів, 1927–1928.

3. Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы 9–18 веков. – М.: Художественная литература, 1990.

Пространное житие Кирилла. – С. 110–127.

Повесть о Мефодии. – С. 127–134.

Краткое житие Кирилла. – С. 134–137.

Солунская легенда. – С. 266.

4. Селищев А. М. Старославянский язык. – Ч. 1. – М., 1951.

5. Сказания о начале славянской письменности. – М., 1981.

6. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 41–47; 49–54.

7. Хабургаев Г. А. Первые столетия письменной культуры: Истоки древнерусской книжности.–М., 1994.

ЛЕКЦІЯ 2. Перші слов'янські азбуки

Проблема давності слов'янських азбук – глаголиці і кирилиці Коротка історія питання. Джерела кирилиці і глаголиці, співвідношення азбук у збережених старослов'янських текстах. Дані палімпсестів. Вказівка Чорноризця Храбра на створення Костянтином оригінальної азбуки, не пов'язаної з грецьким письмом (глаголицею).

Кирилиця. Загальна характеристика кириличної азбуки, що лежить в основі сучасного письма східно- і південнослов'янських народів. Звукове і числове значення букв кирилиці, лігатури, надрядкові знаки.

Основна література

1. Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975. – С. 23–33.

2. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 42–48.

3. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1986.

4. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова: Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003. – 95 с.

Додаткова література

1. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1963. – 180 с.

2. Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. – Жовква, 1937. – 300 с.

3. Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы 9–18 веков. – М., 1990. – Черноризец Храбр. Сказание о буквах. – С. 145–148.

ЛЕКЦІЯ 3. Пам'ятки старослов'янської мови

Редакції пам'яток. Жанрові різновиди. Глаголичні пам'ятки. Кириличні. Латинографічна. Характеристика пам'яток за редакціями: болгаро-македонська, сербська, моравська, паннонська, українська (руська).

Характеристика Київських глаголичних листків, Зографського Євангелія, Маріїнського Євангелія, Ассеманієвого Євангелія, Збірника Клоца, Синайського Псалтиря, Синайського Требника, Рильських листків, Охридських листків, Боянського Євангелія, Зографського палімпсесту, Віденського міссалу, Празьких уривків, Савиної книги, Супрасльського рукопису, Реймського Євангелія, Фрейзингенських уривків, Остромирового Євангелія, Ізборника Святослава 1073, Ізборника Святослава 1076, Галицького Євангелія, Архангельського Євангелія, Міней службових (1095–1097), пам'яток оригінальної літератури ("Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона). Літописів.

Лексика. Структура старослов'янської лексики. Специфіка словникового складу старослов'янської мови як книжно-літературної, створеної для адекватної передачі змісту грецьких християнських текстів. Загальнослов'янська і діалектна лексика, використовувана для найменування побутових реалій, конкретних ознак і дій. Книжний характер основного шару самостійної старослов'янської лексики: назви абстрактних понять, якостей, дій, осіб. Доля грецизмів

у слов'янських перекладах грецьких оригіналів. Слов'янські "неологізми" – книжно-літературні утворення із слов'янськими коренями і афіксами для перекладу грецьких слів, що не мали семантичних еквівалентів у слов'янських діалектах.

Основні способи творення лексики; калькування, складання основ, суфіксальний і префіксальний словотвір від слов'янських коренів. Словотвір іменників. Словотвір прикметників. Загально-слов'янська дієслівна лексика і книжні утворення від іменних основ.

Ріст багатоморфемних утворень як основна тенденція розвитку слов'янської книжно-літературної лексики.

Основна література

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. –Т. 1. – М, 1961. – С.106–107.

2. Горшков А. И. Старославянский язык.–М., 1963. – С. 6–14.

3. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Львів, 1964. – С.14–20.

4. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 16–23.

5. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1976. – С.15–21.

6. Цейтлин Р.М. Лексика старославянского языка: Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X-XI вв. — М.: Наука, 1977.-336с.

ЛЕКЦІЯ 4. Система голосних фонем старослов'янської мови

Особливості вивчення фонетики старослов'янської мови.

Походження голосних звуків слов'янських мов.

Характеристика звуків старослов'янської мови за участю губ та положення язика.

Носові голосні **ѫ, ѧ.**

Ъ, Ь. Сильна і слабка позиції редукованих.

Основна література

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. –Т. 1. – М, 1961. – С. 106–107.

2. Беседина-Невзорова В. П. Старославянский язык. – Харьков, 1962. – С. 30–32; 33–43; 43–52.

3. Горшков А. И. Старославянский язык. – М., 1963. – С. 83–91.

4. Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975. – С. 53–59; 76–85.

5. Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. – К., 1992.

6. Селищев А. М. Старославянский язык. Ч. 1. – М., 1951. – С. 112–159.

7. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. –Л., 1964. – С. 87–92; 96–99.

8. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 58–69; 81–83.

9. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1986. – С. 46–55; 65–75.

10. Юсип-Якимович Ю.В. Старослов'янська мова: Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003. – 95 с.

Додаткова література

1. Бирнбаум Х. Праславянский язык. – Достижения и проблемы в его реконструкции. –М., 1987. – С. 93–102.

2. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование. –М., 1984. – С. 39–65.

3. Історія української мови. Фонетика. – К., Наукова думка, 1979. – С. 75–86.

4. Чекмонас В. Введение в славянскую филологию. – Вильнюс, 1988. – С. 141–150.

5. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 75–86.

ЛЕКЦІЯ 5. Система приголосних фонем старослов'янської мови

Походження приголосних звуків слов'янських мов.

Відмінності приголосних праслов'янської мови від приголосних праіндоєвропейської мови-основи.

Класифікація приголосних старослов'янської мови

а) за участю голосу й шуму;

б) за місцем творення;

в) за способом творення;

г) за твердістю – м'якістю.

Сонорні приголосні.

Методика визначення складотворчих .

Основна література

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – Т. 1. – М, 1961. – С.106–107.

2. Беседина-Невзорова В. П. Старославянский язык. – Харьков. 1962. – С. 87–91; 91–94.

3. Горшков А. И. Старославянский язык. – М., 1963. – С. 91–94.

4. Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975. – С. 59–65.

5. Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. – К., 1992.

6. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Л., 1964. – С. 92–95; 99–103.

7. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1976. – С.98–103; 138–142.

8. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова. Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003. – 95 с.

Б. Додаткова література

1. Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции.–М., 1987.–С. 93–102.

2. Бошкович Р. Основы сравнительной грамаатики славянских языков. Фонетика и словообразование. – М., 1984. – С. 37–39; 93–102.

3. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 76–86.

4. Чекмонас В. Введение в славянскую филологию. – Вильнюс, 1988. – С. 158–160.

5. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 47–51.

ЛЕКЦІЯ 6. Пом'якшення приголосних з *j

Суть і причини пом"якшення приголосних.

Зміни сполук сонорний +*j **(*r, l,*n +*j).**

Доля сполук губний +*j **(*b, *p, *v, *m + *j).**

Доля сполук ***sj, *zj.**

Доля сполук ***dj, *tj, *zdj, *stj**.

Основна література

1. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 86–94.

2. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Л., 1964. – С. 103–116.

3. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 97–100.

4. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1983. – С. 79–108.

5. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова: Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003. – 95 с.

Додаткова література

1. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование. – М., 1984. – С. 110–118.

2. Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. – К., 1992.

3. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова. Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003. – 95 с.

4. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 48.

ЛЕКЦІЯ 7. Закон відкритого складу.

Фонетичні зміни, зумовлені дією закону відкритого складу

Тенденція до висхідної звучності складів.

Закон відкритого складу. Характеристика..

Монофтонгізація дифтонгів.

Монофтонгізація дифтонгоїдів.

Доля сполучень ***tort, *tolt, *tert, *telt***.

Доля сполучень ***ort, *olt.***

Спрощення в групах приголосних.

Основна література

1. Бошкович Р. Основы сравнительной грам матики славянских языков. Фонетика и словообразование. – М., 1984. – С. 103–120.

2. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979.–С. 101–104; 154–165.

3. Селищев А. М. Старославянский язык. Ч. 1. – М., 1951. – С. 166–175.

4. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Л., 1964. – С. 103–116.

5. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 96–106.

6. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1976. – С. 84–108.

Додаткова література

1. Кретова В.И., Собинникова В. И. Историческое комментирование фонетики и грамматики русского языка. – Воронеж, 1987. – С. 18, 34–36.

2. Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. – К., 1992.

3. Чекмонас В. Введение в славянскую филологию. – Вильнюс, 1988. – С. 153–156; 158.

4. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 50–51.

5. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова. Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003. – 95 с.

ЛЕКЦІЯ 8. Перехідні пом'якшення

Зміни задньоязикових ***g, *k, *ch** перед ***j** та голосними переднього ряду. Схема О.О. Шахматова – С. Б. Бернштейна першої палаталізації задньоязикових. Хронологія.

Перехід ***g, *k, *ch** у ***z, *c, *s** перед ***ě(ѣ)** та ***i(и)** дифтонгічного походження – друга палаталізація задньоязикових. Хронологія.

Доля сполук ***gv, *kv** перед ***ě(ѣ)** та ***i(и**) в різних діалектах праслов'янської мови.

Третя палаталізація задньоязикових приголосних.

А. Основна література

1. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 94–96; 119–124.

2. Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975. –С. 81–85; 103–105.

3. Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань із старослов'янської мови. – К., 1992.

4. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Л., 1964. – С. 112–116.

5. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 96–106.

6. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1986. – С. 79–81.

7. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова: Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003. – 95 с.

Додаткова література

1. Адливанкин С. Ю. Краткий очерк праславянской фонетики. – Пермь, 1973.

2. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование. – М., 1984. – С. 103–110; 121–127.

3. Кретова В.Н., Собинникова В. И. Историческое комментирование фонетики и грамматики русского языка. – Воронеж, 1987.– С. 18; 34–36.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

Тема 1. Початки слов'янської писемності

1. Діяльність Костянтина і Мефодія та її значення для культури слов'янських народів.

2. Діалектна основа старослов'янської мови. Теорії походження старослов'янської мови.

Основна література

1. Горшков А. И. Старославянский язык. – М., 1963. – С. 6–14.

2. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Львів, 1964. – С. 14–20.

3. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 16–23.

4. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1976. – С. 15–21.

Додаткова література

1. Бернштейн С. Б. Константин-философ и Мефодий. Начальные главы из истории славянской письменности. – М., 1984.

2. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1963. – 180 с.

3. Огієнко Іван. Констянтин і Мефодій. Їх життя і діяльність у 2 томах. – Львів, 1927–1928.

4. Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы 9–18 веков. – М.: Художественная литература, 1990.

Пространное житие Кирилла. – С. 110–127
Повесть о Мефодии. – С. 127–134
Краткое житие Кирилла. – С. 134–137
Солунская легенда. – С. 266.

5. Селищев А. М. Старославянский зык. – Ч. 1. – М., 1951. – С.

6. Сказания о начале славянской письменности. – М., 1981.

7. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 41–47; 49–54.

8. Чучка П. П. Початки писемності на Закарпатті: гіпотези, вигадки і факти. Культура українських Карпат: традиції і сучасність // Матеріали міжнародної наукової конференції. – (Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 47–61.

Запитання і завдання

1. Розкрийте зміст терміна "Старослов'янська мова". Поясніть, що означають терміни "давньоболгарська мова", "давньоцеркослов'янська мова", „церкослов'янська мова", "мова болгарської, сербської, руської, української редакції".

2. Прокоментуйте "Генеалогічну схему розвитку мов". Покажіть на схемі, до якої групи слов'янських мов належить старослов'янська.

3. Розкажіть про місце старослов'янської мови в системі слов'янських.

4. Перерахуйте східнослов'янські, західнослов'янські та південнослов'янські мови.

5. Поясніть терміни "індоєвропейська мова", "праслов'янська мова", "старослов'янська мова". Розкрийте часове, просторове і функціональне співвідношення цих понять.

6. Розкажіть про заслуги Костянтина і Мефодія у створенні старослов'янської писемності. Перерахуйте найважливіші центри старослов'янської писемності.

7. Перерахуйте найважливіші центри старослов'янської писемності. Розкажіть про учнів Костянтина і Мефодія у Охріді та Преславі.

8. Підготуйте реферати на теми:

1.Від праіндоєвропейської мови - до мов слов'янських
2.Слов'янські мови та їх спорідненість
3.Діяльність Костянтина та Мефодія зі створення слов'янської азбуки
4.Характеристика слов'янських азбук - глаголиці та кирилиці
5.Лінгвістичне, історико-культурне та педагогічне значення вивчення старослов'янської мови
6.Історія поглядів на народну основу старослов'янської мови;
7.Початки слов'янської писемності на Закарпатті;
8. Діяльність слов'янських просвітителів;
9.Значення діяльності слов'янських просвітителів;
10.Діяльність Костянтина за "Житієм Констянтина";
11.Діяльність Мефодія (див. список додаткової літ.).

9. Розкрийте значення діяльності творців слов'янської азбуки Кирила та Мефодія для східнослов'янських народів, їх культури.

10. Проаналізуйте основні гіпотези діалектної лінгвістичної основи старослов'янської мови:

сербську,
паннонську,
моравську,
болгаро-македонську,
руську,
штучну теорії.

Тема 2. Азбуки старослов'янської мови. Кирилиця

1. Проблема давності старослов'янських азбук.

2. Звукове і числове значення букв кириличної азбуки.

3. Надрядкові (діакритичні) знаки, скорочення в кириличних старослов'янських пам'ятках.

4. Літочислення у давніх слов'ян. Юліанський календар. Григоріанський календар.Старий стиль. Новий стиль.

Основна література

1. Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975. – С. 23–33

2. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 42–48.

3. Хабургаев Г. А. Старославянский зык. – М., 1986. – С.

4. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова. Практикум. – Ужгород, Карпати, 2003.

Додаткова література

1. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1963. – 180 с.

2. Огієнко І. Повстання азбуки й літературної мови в слов'ян. – Жовква, 1937. – 300 с.

3. Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы 9–18 веков. – М., 1990. – Черноризец Храбр. Сказание о буквах. – С. 145–148.

Теоретична частина

1. Чи існувала писемність у слов'ян до Костянтина і Мефодія і якою була ця писемність?

2. Підготуйте реферат на тему: ”Письмо до Костянтина та Мефодія”.

3. Яка азбука – кирилиця чи глаголиця була створена Костянтином?

4. Наведіть аргументи на користь давнішого походження глаголиці.

5. Хто із славістів наводить докази на користь давнішого походження глаголиці, аніж кирилиці? У якій праці?

6. Яка історія виникнення другої слов’янської азбуки – кирилиці? З якими історичними подіями і історією якої держави пов’язане її виникнення?

7. Назвіть джерела старослов’янських азбук. Які азбуки лягли в основу кирилиці?

8. Перерахуйте відмінності між кирилицею і глаголицею.

9. Перепишіть кирилицю в зошит для практичних занять. Вивчіть звукове й числове значення букв кирилиці.

10. Перерахуйте, які національні системи сучасного письма побудовані на основі кириличної азбуки.

11. Користуючись кириличним алфавітом, покажіть, які букви відсутні в сучасному українському та російському алфавітах.

12. Користуючись кирилицею, вкажіть, які букви були створені для передачі специфічних слов’янських звуків.

13. Поясніть числове значення букв кирилиці.

14. Охарактеризуйте надрядкові знаки, скорочення, розділові знаки в кириличних текстах.

15. Прочитайте уривок старослов’янського тексту, дотримуючись правильної вимови .

16. Як проводилось літочислення у слов'ян?

17. Розкажіть про Юліанський календар.

18. Розкажіть про Григоріанський календар.

19. Як розуміти вирази: „За новим стилем" і „За старим стилем".

Практична частина

1. Які звуки передавались буквами ѫ (юс великий) і ѧ (юс малий)? Хто розкрив їх звукову природу? Прочитайте наступні слова: **девѧть, мѧсо, десѧть, мѧта, памѧть, пѧть, начѧти, мѫдръ, рѫка, дѫбъ, зѫбъ, лѫкъ, идѫ, мѫка.**

2. Як називається буква ѣ і який звук вона позначала в старослов'янській мові?

3. Які звуки позначають букви ъ, ь і як ці букви називаються? Прочитайте слова **шьпъткъ ръпъткъ, мъхъ, сънъ, орьлъ, дьнь, ръпъткати жьрати, жьрьць, пришьльць сладокъ, съборъ.**

4. Який звук позначають букви оу, ѹ? Прочитайте слова: **дроугъ, трѣбоуѭтъ, бѹрѣ, наоучитє, оученикъ.**

5. Як позначався в кирилиці звук (**о**)? Прочитайте слова **иѡанъ, соломѡнъ иакѡвъ, онъ въстокъ.**

6. Як позначався в кирилиці звук [**і**] ?

7. Як називається буква ѵ, який звук ця буква позначала? Прочитайте слова: **мѵро, ѵпокритъ, ѵпостась, кѵрилъ, еѵаггєліє, паѵль.**

8. Прочитайте слова: **философь, ѳома, ѱалтирь, алєѯандръ, ѱалъмь**, запозичені із грецької мови. Знайдіть у них букви ф, ѳ, ѯ, ѱ. Як називаються ці букви і які звуки вони позначали?

9. Поясніть, які надрядкові знаки вжито в нижче наведених словах: **вол^а, к'то, ч'то, бгъ, очє.**

10. Прочитайте, розкривши титла, розшифруйте наступні слова: **гла҃ти, ѿа, ѿъ, цр҃ь, бг҃ь, нб҃, бц҃, дх҃ь, бв҃и, оѿ, члв҃ци, пр҃ъ, ст҃ый, вд҃ка.**

11. Запишіть цифрами: **.г҃, .і҃, а҃, .в҃., .в҃, г҃.,**
.ткд., .а҃, .і҃ .ф҃., .ф҃а., .в҃., .ю҃..

12. Запишіть буквами такі числа: 12, 16, 41, 65, 748, 866, 513, 1000, 2000, 1056, 2560, 6000, 9560.

13. Поясніть, чому букви **б, ж, ш, ѣ, ъ, ь, ю, ꙗ, ѫ, ѭ, ѩ** не мали числового значення.

Тестові завдання

1. Який звук передавала буква **ѧ** у словах: **сѧ, ходѧштъ, видѧ, глаголѧ**?

1) звук [е];
2) звук [е] з носовим відтінком - [ę];
3) звук [а] після пом’якшеного приголосного.

2. Який звук передавала буква **ѫ** у словах: **інѫ, притъчѫ, рєкѫ**?

1) звук [у];
2) звук [о] з носовим відтінком - [ǫ] ;
3) звук [о].

3. Який звук передавала буква **ѩ** у словах: **єѩ, своѩ, мѫдрыѩ**?

1) звук [е^{н}] з попередньою йотацією - [je^{н}];
2) звук [е] з носовим відтінком - [ę];
3) звук [а] після пом’якшеного приголосного.

4. Який звук передавала буква **ѭ** у словах: **помышлѣѭштє, отъпоуштаѭтъ, своѭ, съ мноѭ, трєтицєѭ**?

1) звук [у] з попередньою йотацією - [jу];

2) звук [о] з носовим відтінком - [**ọ**] ;

3) звук [**ọ**] з попередньою йотацією - [jо^{н}];.

5. Який звук передавала буква **ѣ** у словах: **прѣдъложи, сѣвъшоу, сѣмѧ, на сєлѣ, всѣ**?

1) звук [е];

2) звук [е] (е-широке), яке у транскрипції позначається знаком [ě];

3) звук [а] після пом'якшеного приголосного.

6. Який звук передавала буква **ѣ** у словах: **ѣко, стоѣти, ѣсти**?

1) звуки [ja];

2) звук [е] (е-широке), яке у транскрипції позначаєтьсяи знаком [ě];

3) звуки [je].

7. Укажіть номери слів, які у старослов'янській мові мали звук [ě]: 1.місце, 2.тіло, 3.пісок, 4.міра, 5.темний, 6.гріх, 7.ліс, 8.орел, 9.теплий, 10.село, 11.гнів, 12.цілий, 13.вік, 14.літо, 15.пес.

8. Який звук передавала буква **оу** у словах: **оудобѣє, ослабленоумоу, отъпоуштаѭтъ**?

1) звуки [оу];

2) звук [у];

3) звук [о] з носовим відтінком - [**ọ**] .

9. Який звук передавала буква **ћ** у словах: **лєћєонъ, іћємонъ, єћупьтъ**?

1) звук [г];

2) звук [ґ];

10. Які букви старослов'янського алфавіту не мали числового значення:

1) **ρ, ѧ, т, и, ч, м, н, о, с;**

2) **л, а, є, н, оу, м, в, т, н, и;**

3) **т, и, ꙁ, д, є, ѧ, є, п, ρ;**

4) **д, ѱ, а, л, о, м, г, о, ρ, т;**

5) **ъ, ъ, б, ѣ, ш, ѩ, б.**

11. Які букви старослов'янського алфавіту не мали числового значення:

1) **ъ, ѩ, б, ѥ, ѣ, ѫ, ю, ѭ, ш ;**

2) **ρ, т, а, в, м, к, о, і, п, и,**

3) **т, и, л, о, ꙁ, н, а, г, п, ρ;**

4) **о, ч, г, л, с, т, о, и, в, ρ, ꙁ;**

5) **д, ѱ, а, л, о, м, г, о, ρ, т.**

12. Який з перерахованих звуків позначався буквою „**ѧ**":

1) [ę];

2) [e];

3) [ь];

4) [ě].

13. У якому слові є буква „юс великий":

1) **мѧти;**

2) **хоштѫ;**

3) **нєсѣмъ;**

4) **сынъ.**

14. У якому слові є буква, що означає звук **[у]**:

1) **градоу;**

2) **орѫжиѥ;**

3) **мрьтвъыѩ;**

4) **мытари.**

15. У якому слові є буква „юс малий":

1) **водѫ;**

2) **лѣто**;
3) **изѧти**;
4) **колиж**.

16. У якому слові є буква **„єр”:**
1) **даръ**;
2) **брань**;
3) **сыноу**;
4) **бѣла**.

17. У якому слові п’ять букв:
1) **домоу**;
2) **прѣжде**;
3) **наоука**;
4) **иштєтъ**.

18. У якому слові чотири букви:
1) **оубиж**;
2) **ништь**;
3) **межда**;
4) **оукъ**.

19. Яке слово містить букву, що позначає надкороткий звук [**о**]:
1) **мытарь**;
2) **лъгати**;
3) **лѣто**;
4) **влъкъ**.

20. Яке слово містить букву, що позначає звук **[ę]:**
1) **стжпихъ**;
2) **твоюѫ**;
3) **ходѧштоу**;
4) **рыбарѣ**.

21. Яке слово містить букву, що позначає звук **[ę]:**
1) **главж**;
2) **хлѣбъ**;

3) **выходѧи**;

4) **тьма**.

22. Яке слово містить букву, що означає звук **[ŏ]:**

1) **цѣна**;

2) **вода**;

3) **землѩ**;

4) **хвалѭ**.

23. Яке слово містить букву, що означає звук **[ĕ]:**

1) **богатьствиѣ**;

2) **оуслышашѧ**;

3) **отвѣштавъ**;

4) **ѣсти**.

24. Яке слово містить букву, що означає звук **[ĕ]:**

1) **поѣсти**;

2) **рабѣхъ**;

3) **сташа**;

4) **чюдеса**

25. У якому слові буква **„ять”** означає два звуки:

1) **дѣтѧ**;

2) **ведѣмъ**;

3) **ѣсти**;

4) **зналѣ**.

26. У якому слові буква „іже” означає два звуки:

1) **рече ѥмоу**: **идѫ**;

2) **лихо**;

3) **и рече гь**;

4) **новыи**.

27. У якому слові є буква, що позначала надкороткий [о]:

1) **ономоу**;

2) **идѫштѭ**;

3) **брашьна**;

4) **зъвати**.

28. У якому слові буква „юс великий йотований” означає один звук:

1) **глаголѩ**;
2) **тобоѩ**;
3) **жрѣбиѩ**;
4) **клоніѫ**.

29. У якому слові буква „юс малий йотований” означає два звуки:

1) **знаѩ**;
2) **землѩ**;
3) **люблѭ**;
4) **змиѧ**.

30. У якому слові кількість букв і звуків не збігається:

1) **градъ**;
2) **ношти**;
3) **наоучити**;
4) **коня**.

31. У якому слові кількість букв і звуків не збігається:

1) **рєштн**;
2) **рождиє**;
3) **овьца**;
4) **домъ**.

32. У якому слові п’ять звуків:

1) **мѣсѧць**;
2) **доити**;
3) **плоути**;
4) **полю**.

33. У якому слові чотири звуки:

1) **столъ**;

2) **вождю**;
3) **краи**;
4) **оу҃же**.

34. У якому слові звуків менше, ніж букв:
1) **оу҃ста**;
2) **рождена**;
3) **хытръ**;
4) **чьто**.

35. У якому слові три звуки:
1) **мои**;
2) **даръ**;
3) **аштє**;
4) **кїѫ**.

36. У якому слові три голосні звуки:
1) **гънати**;
2) **кръмоіѫ**;
3) **кѫдоу҃**;
4) **нстръгнѫти**.

37. У якому слові кількість букв і звуків не збігається
1) **свѣштеіѫ**;
2) **скръбьліѫ**;
3) **оуподоблѭ**;
4) **поушт҃ѫ**.

38. У якому слові кількість букв і звуків не збігається
1) **бьрати**;
2) **стоиши**;
3) **тръжиштє**;
4) **дивѣвола**;

39. У якому слові кількість букв і звуків не збігається

1) **дивѣвола**;
2) **црькъвыѭ**;
3) **скотъ**;
4) **съто**.

40. У якому слові три голосних звуки:

1) **тоуждa**;
2) **трьпѣти**;
3) **съврьшити**;
4) **съзьдати**.

41. У якому слові кількість букв і звуків не збігається:

1) **гръдаıа**;
2) **кръха**;
3) **наплънѭ**;
4) **старъ**.

Тема 3. Пам'ятки старослов'янської мови

1. Редакції пам'яток. Жанрові різновиди.
2. Характеристика пам'яток за редакціями:
   – болгаро-македонська,
   – сербська,
   – моравська,
   – паннонська,
   – східнослов'янська
3. Глаголичні пам'ятки. Перелік та характеристика.
4. Кириличні. Перелік та характеристика.
5. Латинографічна пам'ятка Фрейзингенські уривки.
6. Лексика. Структура старослов'янської лексики.

Основна література

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – Т. 1. – М, 1961.– С. 106–107.

2. Горшков А. И. Старославянский язык.– М., 1963. – С. 6–14.

3. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Львів, 1964. – С. 14–20.

4. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 16–23.

5. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1976. – С. 15–21.

Додаткова література

Карский Е. Ф. Славянская палеография. – М.-Л., 1928.

Теоретична частина

При характеристиці пам'ятки студент повинен указати:

а) глаголична чи кирилична це пам'ятка;
б) до якої редакції належить;
в) коли і ким знайдена;
г) де зберігається;
д) ким і де видана;
є) що лежить в основі її найменування.

Практична частина

За вищенаведеною схемою проаналізуйте:

Київські глаголичні листки,
Празькі уривки
Зографське Євангеліє,

Маріїнське Євангеліє,
Ассеманієве Євангеліє,
Збірника Клоца,
Синайський Псалтир,
Синайський Требник,
Рильські листки,
Охридські листки,
Боянське Євангеліє,
Зографський палімпсест,
Віденський міссал,
Савину книгу,
Супрасльський рукопис,
Реймське Євангеліє,
Фрейзингенські уривки,
Остромирове Євангеліє,
Ізборник Святослава 1073,
Ізборник Святослава 1076,
Толстовський Псалтир
Галицьке Євангелія,
Архангельське Євангеліє,
Мінеї службові (1095–1097),
Фрейзингенські уривки,

пам'ятки оригінальної літератури ("Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона). Літописи.

Тема 4. Голосні звуки старослов'янської мови

1. Особливості вивчення фонетики старослов'янської мови.
2. Походження голосних звуків слов'янських мов.
3. Характеристика звуків старослов'янської мови за участю губ та положення язика.
4. Носові голосні **ѫ, ѧ.**

5. Редуковані **ъ, ь**. Сильна і слабка позиції.

Основна література

1. Беседина-Невзорова В. П. Старославянский язык. – Харьков, 1962. – С. 30–32; 33–43; 43–52.

2. Горшков А. И. Старославянский язык. – М., 1963. – С. 83–91.

3. Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975. – С. 53–59; 76–85.

4. Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова. Збірник вправ і завдань. – К., 1992.

5. Селищев А. М. Старославянский язык. – Ч. 1. – М., 1951. – С. 112–159.

6. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Л., 1964. – С. 87–92; 96–99.

7. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 58–69; 81–83.

8. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1986. – С. 46–55; 65–75.

9. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова: Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003.

Додаткова література

1. Бирнбаум Х. Праславянский язык. – Достижения и проблемы в его реконструкции. – М., 1987. – С. 93–102.

2. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование. – М., 1984. – С. 39–65.

3. Історія української мови. Фонетика. – К., Наукова думка, 1979. – С. 75–86.

4. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 75–86.

5. Чекмонас В. Введение в славянскую филологию. – Вильнюс, 1988. – С. 141–150.

Теоретична частина

1. У чому полягають особливості вивчення фонетики старослов'янської мови?

2. Перерахуйте і охарактеризуйте голосні звуки праіндоєвропейської мови-основи, вкажіть на їх відмінності за якісними і кількісними ознаками.

3. Які голосні праслов'янської мови виникли на місці довгих і коротких голосних праіндоєвропейської мови-основи? Порівняйте ці звуки в словах старослов'янської мови з відповідними звуками в словах інших індоєвропейських мов:

Голосний а (**ѧ**)
Ст. сл. **братъ**, лат. frāter,
ст. сл. **дъвѧ**, лат. dŭō .

Голосний о **(о)**
Ст. сл. **домъ**, лат. dŏmus,
ст.сл. **морє**, лат. măre.

Голосний е (**є**)
Ст. сл., **мєдь**, лит. mĕdus.

Голосний *ĕ (**ѣ**)
Ст. сл. **видѣти**, лат. videre,
ст. сл. **звѣрь**, лат. fĕro,
ст. сл. **цѣна**, лит. kaina.

Голосний і (**и**)
Ст. сл. **три**, лат. trīginta

Голосний **ь**

Ст. сл. **вьдова**, лат. vĭdua,
ст. сл. **гость**, лат. hostĭs.

Голосний **Ъ**

Ст. сл. **мъχъ**, лат. mŭscŭs,
ст. сл. **дъва**, лат. dŭō.

Голосний ***у (ы)**

Ст. сл. **сынь**, лат. sūnŭs,
ст. сл. **мышь**, лат. mūs.

(Див. таблицю походження голосних).

4. Які звуки називаються дифтонгами?
Перерахуйте праіндоєвропейські дифтонги?
5. Які звуки називаються дифтонгоїдами?
6. Чому в праслов'янській мові відбулася монофтонгізація дифтонгів та дифтонгоїдів.
7. Чим викликана монофтонгізація?
8. Назвіть звуки, що виникли в результаті монотонізації дифтонгів та дифтонгоїдів?
9. Поясніть походження носових голосних **ѫ, ѧ**. Хто розкрив фонетичне значення носових голосних? Чиї діалектологічні дослідження це пізніше підтвердили?
10. Які голосні звуки знаходимо в сучасних українській та російській мовах на місці носових голосних?
11. Сформулюйте сутність закону делабіалізації. Які чергування ним зумовлені?
12. Назвіть диференційні ознаки голосних праслов'янської мови, якими ті відрізняються від голосних праіндоєвропейської мови-основи.

13. На які моменти вказує Р. Бошкович, характеризуючи відмінності праслов'янського вокалізму від праіндоєвропейського?

14. Дайте характеристику голосних старослов'янської мови за участю губ та положення язика. Розмістіть голосні в таблиці, характеризуючи їх за рядом та піднесенням. (Див. таблицю голосних старослов'янської мови).

15. Розкажіть про особливості звуків **ъ, ь**. Охарактеризуйте їх за рядом та піднесенням.

16. Як визначити сильні та слабкі позиції редукованих **ъ, ь**? (Див. таблицю "Редуковані **ъ, ь**").

Практична частина

1. Поясніть походження голосного а (**а**) після м'яких приголосних ***j,*ž,*č,*š** (j, ж, ч, ш), зіставляючи старослов'янські слова **бѣжати**, **кричати**, **слышати** з їх праслов'янськими відповідниками ***běhati, *kričati, *slyšati**, словами інших індоєвропейських мов, наприклад, з латинськими інфінітивами на – **ēre**: **vidēre, movēre, docēre** і т.д.

2. У праслов'янській мові індоєвропейські **ū, ŭ,** втрачають лабіалізацію, переходячи в ***у (ы), ъ**. А яке походження голосного ***u (оу)** в праслов'янській мові? Зіставте старослов'янські слова зі словами інших індоєвропейських мов ст.сл. **оухо** –лат**. auris**, лит. ausis; ст. сл. **тоуръ** – лат**. taurus**.

3. Поясніть двояке походження **ѣ**. Для відповіді зіставте старослов'янські слова **видѣтє**, **цѣсарь**, **звѣрь**, **цѣна** зі словами інших індоєвропейських мов, наприклад, лат. **vidēre**, лат**. caesar**, нім. **kaizer**, лат. **fĕro**, лит. **kaina.**

4. Поясніть походження носових голосних **ѫ, ѧ.** Порівняйте старослов'янські форми з формами інших індоєвропейських мов:

ст. сл. **пѫть** – лат. **pons**;
ст. сл. **сѣмѧ** – лат. **semen**;
ст. сл. **рѫка –** лат**. ranka**;
ст. сл. **гѫсь –** лат. **ranser**; д.- в. – нім. **gans**;
ст. сл. **чѧдо –** нім. **kind**;
ст. сл. **дєвѧть –** лит. **devintas**;
ст. сл. **кънѧзь –** д.-в. – нім.**kuning**;
ст. сл. **колѧда –** лат. **kalendae**;
ст. сл. **памѧть –** лат. **men;** лит. **atmintis.**

Зробіть висновок про походження носових голосних.

5. Випишіть із підручника Беседина-Невзорова В. П. Старославянский язык. – Харьков, 1962. – С. 30–32; 33–43; 43–52. приклади, що демонструють походження голосних у слов'янських мовах.

6. Охарактеризуйте голосні старослов'янської мови за місцем творення, способом творення. Перерахуйте голосні повного творення, редуковані та носові голосні.

7. Позначте у наведених словах сильну позицію **ъ** і **ь** плюсом (+), а слабку мінусом (–):

льстьць, вѣньць, стлъпъ, пришьльць,
врьтьпъ, правьдьныи, мьньшьмь,
бєсплътьнъ, тъчьнъ, жзыкъ, хрьбьтъ,
съмрьтьнъ, двьрьмь, пользьнъ съзъдати,
въпль,дьньсь гънати, мьстити, жьньць,
вънити, чьто, тьмьница, плънъ, къто,
пьнжти, зъвати, вьсь, мьгла, съгьникъ,
пьсъ, възьмж, льсть, ръпътъ, пѣсъкъ,
пьстръ, цвѣтьць, пѫтъкъ, градьць, отьць,

лыгъкъ, чьстьнъ, тъпати, ловьць,
тъпътати, борьць, рътъ, вънъ, съньмъ,
шьдъ, плътьскыи, скрьжьтъ, окрьстъ,
сжпьрь, двьрьникъ, гнѫсьнъ, човѣчьство,
страшьнъ.

8. Визначте сильну і слабку позицію редукованих **ъ** і **ь** у словах:

Въстати, ръпътъ, съборъ, творьць,
бьрати, стражь, рыти, дышати, кротъкъ,
сѣдѣти, врѣмѧ, небо, врьхъ, тѫтива,
пьнѫти, гръсть, жьньцьмь, разити,
дьрати, къто, кръвь, съкръвенъ, плънъ,
раждати, възоръ, съплѣтати, говѧдо,
нарицати, възьмѫ, трьми, млъва, свекры,
бъдѣти, мъкнѫти, слъньце, жити гръло,
насаждати, дьнь, морє, пригваждати,
чрьнъ, имѧ, пыѫ, оучити, тъпати, знати,
цвѣтъ.

9. Запишіть відповідники до українських слів:
сон, собор, день, мох, топати, лоб, один, озеро, мстити, осел, лев, творець, перець, пісок, путь, мудро, п'ять, зять, зуб, рука, м'ясо, теля, десять, дуб, пнути.

10. Визначте корінь слова в таких прикладах:

звѧкнѫти – звѧкъ,
зъвати – зовь;
пъхати – пихати;
родити – раждати;
сѣдѣти – насаждати – садъ;
бьрати – берѫ – събирати – оуборь;
дъхнѫти – дышати – доухъ;
рыти – ров;

совати – соунѫти;

мати – мѫка;

начѧти – начинати – начьнѫ.

11. Яким старослов'нським літерам відповідає сучасне графічне Я?

Ім'я, земля, вівця, дитя, п'ять, взяти, шия, теля, місяць, воля, плем'я, м'ясо, язик, десять, буря, пам'ять, трясти.

Перекладіть наведені слова на старослов'янську мову.

Тестові завдання

1. Який звук передавала буква **ъ** у словах: **імъ, сѣвъшюмоу, съпѧштємь, врагъ, сътвори, тъгда**?

2. Який звук передавала буква **ь** у словах: **побьдѣти, бьдитє, вьнидєтє, въ напасть, плоть, нємоштьна**?

1) звук [е];

2) звук [е] (е - широке), яке у транскрипції позначається знаком [ě];

3) надкороткий звук [е];

4) звук [е] з носовим відтінком - [ę].

3. Визначте, у якому рядку всі слова мають редуковані в сильній позиції:

1) **Всѣкъ, слышитъ, сътворитъ, іжь, съꙁъда, сънидѫ;**

2) **въꙁвѣашѧ, всѣкъ, оуподобитъ сѧ, съꙁьда, пѣсьцѣ;**

3) **вьзвѣꙗшѧ, потъкѫ, оуподобитъ сѧ, сънидє, дъждь, вьзвѣꙗшѧ;**

4) **дъждь, шьдъшє, шьпътъ, дьнь, правьдьнъ;**

5) вьниде, въ, капернаоумъ, по дьньхъ, слоухъ, въ домоу, естъ, абье.

4. Визначте, у якому рядку всі слова мають редуковані в сильній позиції:

1) носимъ, четырьмн, къ немоу, за народъ, отъкрышѫ, покровъ;

2) прокопавъше, съвѣсишѫ, одръ, на немьже, сь, видѣвъ, ихъ;

3) по дьньхъ, събъраш, двьрьми,

4) вьниде, въ капернаоумъ, слоухъ, въ, естъ, събъраш, въмѣштаахѫ;

5) ни прѣдъ, нмъ, сътворитъ, іжь, съзъда, снидѫ.

4. Визначте, у якому рядку всі слова мають редуковані в сильній позиції:

1) Всѣкъ, слышитъ, сътворитъ, іжь, съзъда, снидѫ;

2) възъми, тъкьмо, шьпътъ, дьнь, правьдьнъ;

3) отъпоуштаѭтъ, въстани, възъми, одръ, нъ, власть, іматъ, снъ, отъпоуштати;

4) отъ, кънижъникъ, своихъ, чьто, глетъ, кьто, тъкьмо, единъ;

5) дхомъ, своімъ, вьниде, капернаоумъ, събьраш, въмѣщатѣ, двьрехъ.

5. Визначте, у якому рядку всі слова мають редуковані в сильній позиції:

1) нмъ, четырьмі, народомъ, слышитъ, сътворитъ, іжь, съзъда, снидѫ;

2) отъ, пыѫ, пришьдъ, съпѫшт, імъ, тѫготьнѣ, оставь, шьдъ;

3) **рєкъ, тъгда, къ, оученикомъ, съпитє, сънъ, прѣдаєтъ, въ рѫцѣ, грѣшьникомъ;**

4) **вьнидє, въ, каперънаоумъ, по дьньхъ, слоухъ, въ домоу, єстъ, абьє.**

5) **пришьдъ, шьдъ, по дьньхъ, събърашѧ, двьрьми.**

6. Зазначте номери слів, у яких кількість літер дорівнює кількості звуків: **ръпътати, ѩчьмєнь, абиѥ, аштє, дроуга, кость, ѱаломъ, горѥ.**

7. Зазначте номери слів, у яких кількість літер дорівнює кількості звуків: **грѣхомъ, вамъ, ѣко, імамь, пити, лоꙁънаго, пиѭ, прочѧѩ, глѭщѧ, стоѣти, отвьрꙁи, намъ, отъвѣштавъ, ѩчьмєнь, абиѥ, аштє, дроуга.**

8. Зазначте номери слів, у яких кількість літер дорівнює кількості звуків: **ръпътати, ѩчьмєнь, абиѥ, съпѧщємъ, пьшєницѧ, ѡтпоуштаѭтъ, рєщи, одръ.**

11.Зазначте номери слів, у яких кількість літер дорівнює кількості звуків: **ръпътати, ѩчьмєнь, абиѥ, ослабленоумоу, вьстани, ѣсти иꙁидє абиє прѣдъ ѱаломъ, горѥ, въстръгаѭштє.**

12. У якому слові є звук, який етимологічно пов'язаний з ***ŭ**:

1) **быти;**

2) **вождь;**

3) **оутро;**

4) **оумыти.**

13. У якому слові є звук, який етимологічно пов'язаний з ***ŭ**:

1) **тыкы;**

2) **оуѩти;**

3) **слоушати;**

4) **конь**.

14. У якому слові є звук, який етимологічно пов'язаний з ***s:**

1) *к;
2) * р;
3) *х;
4) *s.

15. У якому слові є звук, який етимологічно пов'язаний з **[ь]:**

1) *ū
2) *ī;
3) *ĭ;
4) *ŭ:

16. У якому слові є звук, який етимологічно пов'язаний з *s:

1) **хоръгы;**
2) **шлѣмъ;**
3) **хламида;**
4) **тихъ.**

17. У якому слові є звук, який етимологічно пов'язаний з *s:

1) **хлъмъ;**
2) **облацѣхъ;**
3) **женахъ;**
4) **опашь**.

18. Який звук пов'язаний з праслов'янським [*ǫ]:

1) [о];
2) [а];
3) [о^{н}];
4) [е].

19. У якому слові відображено результат палаталізації:

1) **привлѣкж;**

2) **влъсви**;

3) **ловли**;

4) **власти**.

20. У якому слові відображено результат палаталізації:

1) **поплъзєниѥ**;

2) **вопль**;

3) **плоⷳти**;

4) **плѣнъ**.

21. Від якого звука походить старослов'янський ***[a]:**

1) [a];

2) [o];

3) [oⁿ];

4) [u].

22. Від якого звука походить старослов'янський **[ž]:**

1) *s;

2) *z;

3) *g;

4) *d.

23. Від якого звука походить старослов'янський **[i]:**

1) *[ei];

2) *[ī];

3) *[ĭ];

4) *[eu].

24. У якому слові є звук, що походить від ***dj**:

1) **можданъ**

2) **рѣкѫ**;

3) **мьщєниѥ**;

4) **вождь**.

25. У якому слові є звук, що походить від ***dj**:

1) **рожденъ**;

2) **пригвожденъ**;

3) **мѣжда**;

4) **тысѧшта**.

26. У якому слові відображено результат другої палаталізації:

1) **ноша**;

2) **лице**;

3) **рѫци**;

4) **отьче**.

27. У якому слові відображено результат другої палаталізації:

1) **отроци**;

2) **мышьца**;

3) **црькы**;

4) **знати**.

28. У якому слові звук [**шт**] пов'язаний з ***tj**:

1) **мештѫ**

2) **исѣшти**

3) **дъштица**

4) **мошти**

29. У якому слові звук [**шт**] пов'язаний з ***tj**:

1) **разжешти**;

2) **воштити**;

3) **тлъшта**;

4) **съкраштѭ**.

30. У якому слові є звук, пов'язаний з ***ě (ѣ)**

1) **цѣна**;

2) **ѣвити**;

3) **дышати**;

4) **плєсти**.

31. У якому слові є звук, пов'язаний з ***ě (ѣ)**:

1) **слышати**;

2) **ѣсти**;

3) **дроүзѣхъ**;

4) **нєсти**.

32. У якому слові є сполучення звуків, яке походить від спільнослов'янського сполучення „голосний + сонорний плавний":

1) **слѣпъ**;

2) **краса**;

3) **гладокъ**;

4) **дрѣво**.

33. У якому слові є звук, який походить з дифтонга **oi*:

1) **рабѣхъ**;

2) **сѣмѧ** (лат. semen);

3) **ѣрость**;

4) **шлѣмъ**.

34. У якому слові представлене сполучення звуків, що відображає результат зміни групи приголосних:

1) **капля**;

2) **зависть**;

3) **бъдрити**;

4) **низлагати**.

Тема 5. Приголосні звуки старослов'янської мови

1. Походження приголосних звуків слов'янських мов.

2. Відмінності приголосних праслов'янської мови від приголосних праіндоєвропейської мови-основи.

3. Класифікація приголосних старослов'янської мови)

а) за участю голосу й шуму;

б) за місцем творення;

в) за способом творення;

г) за твердістю – м'якістю.

4. Сонорні приголосні. Методика визначення складотворчих **ꙗ, ѧ.**

Основна література

1. Беседина-Невзорова В. П. Старославянский язык. – Харьков, 1962. – С. 87–91; 91–94.

2. Горшков А.И. Старославянский язык. – М., 1963. – С. 91–94.

3. Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975. – С. 59–65.

4. Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. – К., 1992.

5. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Л., 1964. – С. 92–95; 99–103.

6. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1976. – С. 98–103; 138–142.

7. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова: Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003.

Додаткова література

1. Бирнбаум Х. Праславянский язык. Достижения и проблемы в его реконструкции. – М., 1987. – С. 93–102.

2. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование. – М., 1984. – С. 37–39; 93–102.

3. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 76–86.

4. Чекмонас В. Введение в славянскую филологию. – Вильнюс, 1988. – С. 158–160.

5. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 47–51.

Теоретична частина

1. Перерахуйте приголосні звуки праіндоєвропейської мови.

2. Зобразіть схематично систему консонантизму і праслов'янської доби у відповідності до праіндоєвропейського консонантизму

3. Запишіть і поясніть, які приголосні праслов'янська мова :

а) успадкувала без змін;

б) успадкувала зі змінами і якими саме?

4. Які приголосні праслов'янської мови виникли на місці праіндоєвропейських непридихових і придихових: ***p, *ph, *b, *bh, *t, *th, *d, *dh, *g, *gh, *k**., ***kh, *ch, *kh**. При відповіді порівняйте старослов'янські словоформи зі словоформами інших індоєвропейських мов:

Приголосний п

Ст. сл. **пєрο**, пр.сл. ***pero**, давньоінд**. patra**

Ст. сл. **пѣна**, пр.сл. ***pěna**, давньоінд. **phenah – *P** із ***P** і ***Ph.**

Приголосний в

Ст. сл. **болнн**, пр. сл. ***boli**,

давньоінд. **balam,** "сила", лат. **debilis;**

Ст. сл. **нєбο**, пр.сл**. *nebo**, давньоінд. **nabhah – *B** із ***B** і ***Bh.**

5. Розкажіть про двояке походження приголосного ***ch** у праслов'янській мові. Ілюструйте свою відповідь прикладами зі слов'янських і неслов'янських мов.

6. Охарактеризуйте основні відмінності консонантизму праслов'янської мови та праіндоєвропейської мови-основи.

7. Прокласифікуйте приголосні старослов'янської мови за:

а) способом творення;

б) місцем творення;

в) за участю голосу й шуму (див. таблицю приголосних).

8. Назвіть постійно тверді приголосні старослов'янської мови. До якого ряду належали голосні, які вживалися після них?

9. Назвіть постійно м'які приголосні. До якого ряду належали голосні, які вживалися після постійно м'яких приголосних?

10. Дайте визначення закону складового сингармонізму.

11. Як виникли складотворчі **r** , **l** ?

12. У яких сучасних слов'янських мовах збереглись складотворчі?

13. Які критерії допомагають практично відрізнити в старослов'янських пам'ятках складотворчі й нескладотворчі **ръ, рь, лъ, ль** (див. таблицю "Плавні **р**, **л**". (Складотворчі й нескладотворчі **ръ**, **рь**, **лъ**, **ль**)).

Практична частина

1. Користуючись методикою визначення складотворчих приголосних, поясніть звукове значення сполук **ръ, рь, лъ, ль** між приголосними у наведених словах. Правильно прочитайте. Знайдіть відповідники цих слів у східнослов"янських мовах. Позначте сильну позицію редукованих голосних плюсом, слабку мінусом:

влъкъ, влъхвъ, врьтѣти, врьхъ, гръдъ,

гръло, гръсть, длъгъ, жрьдь, жрьло,
жрьтва, влъна, кръмити млъвити,
плънъ, плъть, прьстъ, слъньцє,
срьдьцє, трънъ, хлъмъ, чрьвь, чрънъ.

2. Визначте, у яких словах у сполуках **ръ, рь, лъ, ль** складотворчими є приголосні **р, л,** а в яких складотворчими виступають **ъ** і **ь**. Як вимовлялись ці сполуки? Позначте сильну позицію **ъ** і **ь** плюсом, а слабку – мінусом.

3. Поясніть походження сполук **ъ, ь** з **р, л** і порівняйте старослов'янські лексеми з однокореневими українськими і російськими:

кръвь, плъть, сльза, дрьколь,
скрьжьтъ, трьхъ, крьстъ,чрънъ,
скръбь, жрьти, члънъ, брьвъно, млъва,
съмрьть, тврьдь, длъгъ, гръло,
оутврьдити, срьдьцє, брьниє, жрьло,
зрьно, чрьвь, врьвь, влъкъ, врьхъ,
прьвъ, прьстъ, млъчати, влъхвъ,
млънии, врьтѣти, мрьтвьць,
потрьпѣти, хлъмъ, кръмити, жльтъ.

4. Випишіть спочатку словоформи зі складотворчими **ръ, рь, лъ, ль**, а потім – словоформи із нескладотворчими **ръ, рь, лъ, ль**:

врьхъ, гръло, прьвь, чрьвь, врьба, срьдьцє,
длъгъ, влъна, кръмити, кръвь, брьвь,
кръвавь, крышити, плънъ, плъть, гръдъ,
прьстъ, крьсть.

Тестові завдання

1. Які слова пишуться з буквою **ь**:
   1) **скр—бь**;
   2) **тл—стъ**;

3) **кр—ма**;
4) **вр—хъ**.

2. Які слова пишуться з буквою **ъ**:
1) **вр—ста**;
2) **начр—тати**;
3) **тл—кати**;
4) **тр—новыи**.

3. Які слова пишуться з буквою **ь**:
1) **осквр—нити**;
2) **тр—жьство**;
3) **вр—шити**;
4) **чр—палъ**.

4. Які слова пишуться з буквою **ь**:
1) **др—зати**;
2) **зр—но**;
3) **оумл—чати**;
4) **чр—та**.

5. Які слова пишуться з буквою **ь**:
1) **дл—гъ**;
2) **стл—пъ**;
3) **мл—нии**;
4) **жр—тва**

Тема 6. Пом’якшення приголосних з *j

1. Суть і причини пом’якшення приголосних.
2. Зміни сполучень сонорний +*j **(*r, *l, *n + *j)**.
3. Доля сполучень губний +*j **(*b, *p, *v, *m + *j)**.
4. Доля сполучень ***sj**, ***zj**.
5. Доля сполучень ***dj**, ***tj**, ***zdj**, ***stj**.

Основна література

1. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 86–94.

2. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Л., 1964. – С. 103–116.

3. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С. 97–100.

4. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1983. – С. 79–108.

5. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова: Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003.

Додаткова література

1. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование. – М., 1984. – С. 110–118.

2. Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань із старослов'янської мови. – К., 1992.

3. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 48.

Теоретична частина

1. Як відбулася взаємна асиміляція в сполуках "приголосний – j"?

2. Коли відбувався процес перебудови консонантної системи під асимілятивним впливом ***j** на попередній приголосний?

3. Які типи пом'якшення приголосних під впливом ***j** Ви знаєте?

4. Як відбувалася зміна сполук ***rj, *lj, *nj?** Наведіть приклади. Які чергування виникли в результаті цієї зміни?

5. Яка доля сполук ***bj, *pj, *vj, *mj** на початку слова? Наведіть приклади.

6. Чим зумовлена, на Вашу думку, поява призвука, а потім і звука повного творення ***l (*bj, *pj, *vj, *mj >*bl, *pl, *vl, *ml)?**

7. Яка доля сполучень ***bj, *pj, *vj, *mj** на морфемному шві? Наведіть приклади.

8. Як змінилися сполуки "губний + суфіксальний j' у говорах – предках східних і південних слов'ян?

9. Як змінилися ці сполуки в говорах – предках західних слов'ян?

10. Які точки зору існують шодо зміни сполук "губний + суфіксальний j"?

11. Яка доля сполучень ***sj, *zj?** Коли відбулися ці зміни? Наведіть приклади з різних слов'янських мов.

12. Яка доля сполук ***dj, *tj ?** Коли відбулися ці зміни? Наведіть приклади з різних слов'янських мов.

13. Яка доля сполучень ***zdj, *stj?** Наведіть приклади.

Практична частина

1. Напишіть старослов'янські словоформи, які відповідають давнім праслов'янським формам: ***světjǫ , *vezjǫ , *pisjǫ, *begęti, *krikęti, *dusjǫ, *slavjǫ, *lizjǫ , *mysljenje.**

2. У яких із наведених старослов'янських словоформ був у праслов'янській мові звук ***j:**

свѣшта, пишѫ, лижѫ, рєшти, льжа,

чьсть, топлень, жажда, ловлѭ, хоштѭ, вѫжѭ, молѭ.

3. Реконструюйте праслов'янські архетипи старослов'янських словоформ: **блюдо, плюѭ, люблѭ, коуплѭ, земля, капля, межда, свѣшта, хождѭ, жаждѭ, даждь.**

4. Поясніть походження сполук **жд, шт** у наведених словах старослов'янської мови:

свѣшта, тьшта, плєштєтъ, дъштица, бльштати, штѫдѣти, пєшти, штоуждь, жѫжда, съмоштрѭ, вошганъ, межда, рождь, оумѫждрѭ, пишталь, даждь, мошти, врѣшти, влѣшти гражданинъ, жешти, иштѫ, ношть, троужденъ, нѫждѫ, враштенъ, възвѣштѫ, хоштєтъ, отъвѣштати, възвраштение, проповѣждь, кръштаахѫ.

5. Зіставляючи наведені слова, визначте характерні особливості кожного.

Ст. сл. **блюдо**, праслов.*bjudo, пол bluda;
Ст. сл. **плюѭ**, праслов.* pjujQ, пол. pluię;
Ст. сл. **люблѭ**, праслов.*lubjQ, пол. lubię;
Ст. сл. **коуплѭ**, праслов.*kupjQ, пол.kupię;
Ст. сл. **ловлѭ**, праслов.*lovjQ, пол. lowię;
Ст. сл. **земля**, праслов.*zemja, пол. zemia;
Ст. сл. **капля**, праслов.*kapja, пол. kapia.

6. Поясніть появу епентетичного **л** у наведених словах.

древлѥ, древльниіхъ, земля, люблѭ, кораблю, капля, обънавлѧти, объѥмлѭть, гыблѭ, вънѥмлѭ, слѣплѭ, чрьплѭ, съплѭ, оставлѧти,

римлѧнинъ, тржбленик, ослабленъ, потоплѣти, їзбавленье, пріемлетъ, оживленъ.

Примітка: При виконанні вправ та завдань дивіться таблицю ”Походження приголосних старослов’янської мови”.

Тема 7. Закон відкритого складу. Фонетичні зміни, зумовлені дією закону відкритого складу

1. Тенденція до висхідної звучності складів.
2. Монофтонгізація дифтонгів та дифтонгоїдів.
3. Закон відкритого складу. Його характеристика.
4. Доля сполук ***tort, *tolt, *tert, *telt**.
5. Доля сполук ***ort, *olt**.
6. Спрощення в групах приголосних.

Основна література

1. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование. – М., 1984. – С.103–120.

2. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 101–104; 154–165.

3. Селищев А. М. Старославянский язык. Ч.1. – М., 1951. –С. 166–175.

4. Станівський М. Ф. Старослов’янська мова. – Л., 1964. – С. 103–116.

5. Станівський М. Ф. Старослов’янська мова. – К., 1983. –С. 96–106.

6. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1976. – С.84–108.

Додаткова література

1. Кретова В. И., Собинникова В. И. Историческое комментирование фонетики и грамматики русского языка. – Воронеж, 1987, – С. 18, 34–36.

2. Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань. – К., 1992.

3. Чекмонас В. Введение в славянскую филологию. – Вильнюс, 1988. – С. 153–156; 158.

4. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 50–51.

5. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова: Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003.

Теоретична частина

1. У чому полягає сутність тенденції до висхідної звучності складів?

2. До яких змін призвела тенденція висхідної звучності складів у праслов'янській фонетичній системі?

3. У чому суть монофтонгізації дифтонгів і дифтонгоїдів?

4. У чому полягає фонетичний зміст монофтонгізації дифтонгів?

5. Які звуки виникли в результаті монофтонгізації дифтонгів?

6. Коли дифтонги ***oi, *ai** >***ě(ѣ),** а коли ***oi, *ai>*i (и)?** Які точки зору існують?

7. Як відбувалася монофтонгізація дифтонгоїдів ***am, *an, *om, *on, *em, *en.** Які звуки виникли в її результаті?

8. Наведіть приклади вживання **ѫ, ѧ** у старослов'янських словоформах і порівняйте зі словоформами інших індоєвропейських мов.

9. У чому суть закону відкритого складу? Хто його відкрив?

10. Які інші звукові закони знаєте?

11. Чому в праслов'янській мові зазнали змін сполуки ***tort, *tolt, *tert, *telt?**

12. Дайте визначення звукового закону.

13. Назвіть основний фактор, який визначив відмінності в рефлексах ***tort, *tolt, *tert, *telt** у різних діалектах праслов'янської мови.

14. Простежте долю сполук ***tort, *tolt, *tert, *telt** у південних діалектах праслов'янської мови. Відповідь аргументуйте прикладами.

15. Простежте долю сполук ***tort, *tolt, *tert, *telt** у західно-північних діалектах праслов'янської мови. Відповідь аргументуйте прикладами.

16. Простежте долю сполучень ***tort, *tolt, *tert, *telt** у східних діалектах праслов'янської мови. Відповідь аргументуйте прикладами.

17. Яких змін зазнало сполука ***telt** у поморських і полабських слов'ян, а яких – у поляків?

18. Як змінились дифтонгічні сполуки ***or, *ol** на початку слова перед приголосним? І чому?

19. Простежте історію цих сполук у південно-, східно- і західнослов'янських мовах.

20. Як відрізнити споконвічні **ра, ла; рѣ, лѣ** від **ра, ла <*or, *ol?**

Практична частина

1. Поясніть написання поданих слів та відтворіть їхні праслов'янські архетипи:

брѣгъ, градъ, млѣко, брада, краль,
крава, врата, дрѣво, плѣнъ, власть,
нравъ, шлѣмъ, клати, грахъ, злато,
чрѣво, младо.

2. Поясніть походження сполук **ра, ла; рѣ, лѣ** в середині старослов'янських словоформ: **злато, гладъ, градъ, брѣгъ, млѣко, плѣнъ, брѣдъ, прахъ, власть, брада, брѣза, срѣда.**

Назвіть українські та російські відповідники цих слів. (Див. також таблицю "Зміни сполучень *tort, *tolt, *tert, *telt").

3. Поясніть, чому в старослов'янських словоформах **правьда, слава, грѣхъ, слѣдъ, слѣпъ, брати, орати, сьлати, лѣто, горѣ** сполуки **ра, ла, рѣ, лѣ** не можна вважати неповноголосними? Доведіть, що ці сполуки не сягають сполук ***or, *ol, *er, *el.**

4. Поясніть походження сполук **ра, ла, рѣ** на початку слів: **ладии, равѣнъ, рало, работа, лакьтъ, растъ, лакомъ.**

5. Поясніть походження сполук **ра, ла, рѣ, лѣ,** реконструюйте їх праслов'янські архетипи і запишіть українські відповідники:

брада, градъ, брѣгъ, злато, зракъ,
глава, шлѣмъ, краста, крава, млѣко,
блато, брѣза, краль, бразда, плѣна,
дрѣво, плѣнъ, врата, власть,

гражданинъ, врана, прахъ, чрѣда, стрѣгж, клада, нравъ, влѣшти, срамъ, смрадъ, брѣшти, млѣти, мрѣти, плахъ, срѣда, слама.

6. Зіставляючи обидві колонки, визначте, чи завжди сполуки **ра, ла; рѣ, лѣ** між приголосними свідчать про старослов'янське походження слова. Відтворіть праслов'янські архетипи наведених слів.

Старослов'янська мова	Давньоруська мова
трѣти	терети
грѣхъ	гріх
клати	колоти
млѣти	молоти
слѣдъ	слід
градъ	город
градъ	град
прати	пороти
плакати	плакати
ѹмрѣти	умерети
стрѣла	стріла
злато	золото

Тема 8. Перехідні пом'якшення

1. Зміни задньоязикових ***g, *k, *ch** перед ***j** та голосними переднього ряду. Схема О.О. Шахматова – С. Б. Бернштейна першої палаталізації задньоязикових Хронологія.

2. Перехід ***g, *k, *ch** у ***z, *c, *s** перед ***ě(ѣ)** та ***i(и)** дифтонгічного походження – друга палаталізація задньоязикових. Хронологія.Абсолютна.Відносна.

3. Доля сполук ***gv, *kv*** перед ***ě(ѣ)*** та ***і(и)*** в різних діалектах праслов'янської мови.

4. Третя палаталізація задньоязикових приголосних. Умови її проходження. Хронологія. Різні точки зору.

Основна література

1. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979. – С. 94–96; 119–124.

2. Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975. – С. 81–85; 103–105.

3. Майборода А. В., Коломієць Л. І. Старослов'янська мова: Збірник вправ і завдань із старослов'янської мови. – К., 1992.

4. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Л., 1964. – С. 112–116.

5. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983. – С 96–106.

6. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1986. – С. 79–81.

7. Юсип-Якимович Ю. В. Старослов'янська мова: Практикум. – Ужгород: Карпати, 2003.

Додаткова література

1. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков. Фонетика и словообразование. – М., 1984. – С. 103–110; 121–127.

2. Кретова В. Н., Собинникова В. И. Историческое комментирование фонетики и грамматики русского языка. – Воронеж, 1987. – С. 18; 34–36.

Теоретична частина

1. У чому суть першого перехідного пом'якшення задньоязикових приголосних?

2. Наведіть схему О. О. Шахматова – С. Б. Бернштейна щодо переходу ***gj>*dž´>*ž´, *kj>*č, *chj>*š**.

3. Перед голосними якого ряду ***g, *k, *ch** переходили у ***ž, *č, *š** при обов'язковій йотовій артикуляції? (І палаталізація).Перерахуйте ці голосні.

4. Визначте хронологічні рамки першої палаталізації. Наведіть різні точки зору. Кому вони належать?

5. Які чергування викликала перша палаталізація приголосних? Наведіть приклади із різних слов'янських мов.

6. Розкрийте сутність закону складового сингармонізму. Які фонетичні зміни зумовив закон складового сингармонізму?

7. У чому суть другого перехідного пом'якшення задньоязикових приголосних?

8. Коли відбулася друга палаталізація?

9. У яких слов'янських мовах збереглась африката ***dz´<*g +*ě(<*oi)**; **g+*i(<*oi)>*dz´ (*z´).**

10. У якій морфемі найчастіше представлені результати другої палаталізації?

11. Яких змін зазнали сполучення ***gv, *kv** перед ***ě(ѣ)** та ***i(и)** дифтонгічного походження в різних діалектах праслов'янської мови? Наведіть приклади.

12. Чим зумовлений у слов'ян неоднаковий результат цих змін? (п. 11)

13. Чим пояснюється функціонування звукосполучень **ґв, кв** в українській мові у словах типу *квіт, квітка, квітнути*; у білоруській – *кветка*; у російській

– *квет*, *кветной* (діал); укр. *квилити*, рос. *квелить* (діал.), *огвездить* (діал.)?

14. У чому суть третього перехідного пом'якшення?

15. Назвіть хронологічні рамки третьої палаталізації.

16. У яких випадках не проходила третя палаталізаця? Які звуки заважали її проходженню?

17. Проаналізуйте існуючі точки зору щодо часу проходження третього перехідного пом'якшення.

18. Чому третє перехідне пом'якшення називають бодуенівським?

Практична частина

1. Поясніть походження звуків **ꙁ** і **ц** у наведених словах:

юньць, срьдьце, кънꙗзь, градьць, стьꙁа, тьмьница, польꙁа, дѣвица, трьзати, съзрьцати, отьць, ловьць, лице, нарицати, овьца, вѣньць, чрьница, тельць, пътица, мѣсяць, пѣнꙗзь, въжизати.

2. З'ясуйте, яких змін зазнали приголосні старослов'янської мови у наведених словах:

врагъ - враже - врази;
лъгж - лъжа - лъзи;
пастоухъ - пастоуше - пастоуси;
къи - чьи - ции;
доухъ - доуша - доуси;
могж - можеши - помози;
пророкъ - пророче - пророци;
влъхвъ - влъшв є- влъсви;
тълъкж - тълъчеши - тълъци;
нога - ножька - носѣ;

пєкѫ - печєши - пьци.

3. На поданих прикладах простежте, які зміни відбулися в системі приголосних старослов'янської мови перед голосними переднього ряду і перед ***j:**

послоушьнъ, виждѫ, погоубленъ, лице,
обличити, свѣшта, люблѭ, доушьнъ,
доуси, насажденъ, грожѫ, ловлѭ,
коупленъ, чловѣчьскыи, чловѣцѣ, лижѫ,
топлѭ, пишѫ, мажѫ, хождѫ.

4. У поданих словах вкажіть приголосні старослов'янської мови, які зазнали фонетичних змін:

рѫцѣ, влѣшти, цвисти, божьство
прохождати, соушити, облѣшти,
вѣчьнъи, пророчьство, ишти, дроужьба,
позлаштєнъ, глоушаи, враштѫ, плѫшѧ,
мѫкъчаи, дражаи, грѣшьнъ, поврѣшти,
вражьскыи, кънижьници.

5. У наведених словах зазначте пом'якшені і непом'якшені приголосні звуки:

дати – даждь, льгъкъ – польѕа,
мръкнѫти – мръцати, водити – вождь,
родити – рождьство, звѫкъ – звѫчьнъ,
прокъ – прочити.

6. З наведених слів виділіть ті, в яких приголосні старослов'янської мови перед ***j** зазнали змін:

стража, плачѫ, лъжѫ, доуша, чловѣчь,
мештѫ, жѫждѫ, свѣшта, пишѫ, вѫжѫ,
добль, ставлѭ, ѥмлѭ, оставлѩти,
дъштица, бльштати, възвѣштѫ,
ишти, съмоштрѫ, изоштрєнъ.

Примітка: При виконанні вправ і завдань користуйтесь таблицею "Палаталізації задньоязикових".

Методичний коментар до модуля І

1. Графіка

Для того, щоб прочитати, перекласти старослов'янський текст, студентові необхідні знання звукового й числового значення букв кириличного алфавіту, системи діакритичних знаків, а також уміння користуватися старослов'янсько-українським, старослов'янсько-російським та етимологічними словниками, а також словниками сучасних слов'янських мов.

2. Характеристика пам'ятки

Для характеристики пам'ятки студент повинен указати:

а) глаголична чи кирилична це пам'ятка;

б) до якої редакції належить;

в) коли і ким знайдена;

г) де зберігається;

д) ким і де видана;

є) що лежить в основі її найменування.

У характеристиці пам'ятки необхідно згадати палеографічні та фонетико-граматичні особливості пам'ятки, які в тій чи іншій мірі свідчать про час і місце її написання.

3. Фонетика

При виконанні завдань із ***фонетики*** необхідно чітко розмежовувати різні за часом явища. Треба уявити місце того чи іншого фонетичного явища в часі, розуміти, що передувало йому, чим воно викликане, як вплинуло це явище на подальший розвиток фонетичної системи певної мови чи групи мов і т.д.

Необхідним є дотримання хронологічної послідовності стосовно фонетичних явищ. Наслідки фонетичних процесів, які відбулися в ранній період розвитку праслов'янської мови, є однаковими для всіх слов'янських мов

ранньої стадії їх розвитку. Якщо ж фонетичний процес відбувався у період першого діалектного членування праслов'янської мови, то наслідки його різні в мовах, що розвинулися на ґрунті східного і західного діалектів.

При розгляді фонетичних особливостей пам'яток слід відрізняти явища **праслов'янської епохи** (пор., напр., монофтонгізацію дифтонгів, появу носових голосних, зміни сполук ***tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt.** (тобто сполук ***or, *o1, *er, *e1** між двома приголосними або на початку слова) та інші; давньостаросло-в'янської мови кирило-мефодіївського періоду (IX ст.), а також звукові процеси, що відбилися у пам'ятках XI ст. (пор. перехід **Ъ, Ь** у сильній позиції в голосні повного творення, втрату слабких редукованих).

3.1. Визначаючи слабкі й сильні редуковані у виділених для цього словах, слід користуватися знаками "+" та "–". Знак ***плюс*** ставиться під сильними, а знак ***мінус*** – під слабкими редукованими. Потрібно коротко аргументувати обраний знак. Позицію редукованих слід визначати, починаючи з кінця слова, оскільки вона завжди залежить від сили звучання голосного в наступному складі.

3.2. При поділі слів на склади треба пам'ятати, що на відміну від сучасної української чи російської мов, у яких можуть бути як відкриті, так і закриті склади, у старослов'янській мові склади могли бути тільки ***відкритими***. Звуки в межах складу розташовувались у порядку висхідної звучності, тобто кожен наступний звук був звучніший від попереднього. Склад закінчувався голосним складовим чи нескладовим або ж складотворчим **Р, Л.**

3.3. У старослов'янській графіці не було спеціальних знаків для позначення складотворчих Р,

Л, які могли бути вершиною складу. Складотворчі позначались сполученням **Р, Л** з редукованими **Ъ, Ь**.

Сполучення **РЪ, ЛЪ, РЬ, ЛЬ** між двома приголосними не завжди позначали складотворчі Р, Л. У цих сполуках носієм складу міг бути і редукований голосний, наприклад **КРЬСТЬ, ПЛЪТЬ.**

Таким чином, графічно однотипні сполучення **РЪ, ЛЪ, РЬ, ЛЬ** між двома приголосними в старослов'янській мові могли мати різне звукове значення: в одних випадках вони позначали складотворчі **Р, Л,** а в інших – поєднання плавних із складотворчим редукованим. Для того, щоб дізнатися, яке звукове значення мало сполучення **"плавний + редукований**" між двома приголосними, необхідно звернутися до зіставлення з сучасними українськими чи російськими формами. Якщо в цих мовах на місці сполучень **РЪ, ЛЪ, РЬ, ЛЬ** між двома приголосними виступають сполучення **ор, ол, ер,** то в складотворчим був плавний; якщо ж на місці вказаних сполучень виступають **ро, ло, ре, ле**, то складотворчим був редукований. Пор.: **В*РЬ*ХЬ і К*РЬ*СТЬ**. ***Верх*** – у старослов'янській мові складотворним був плавний ***Р*; *хрест*** – у старослов'янській мові складотворним був редукований **Ь.**

Перелік питань для підготовки до модульної контрольної роботи № 1

1. Діяльність Костянтина і Мефодія та її значення для культури слов'янських народів.
2. Лінгвістична основа старослов'янської мови
3. Теорії походження старослов"янської мови.
4. Місце старослов'янської мови серед інших слов'янських.
5. Проблема давності слов'янських азбук.
6. Роль П. Й. Шафарика у з"ясуванні цієї проблеми.
7. Глаголиця. Звукове і числове значення букв кирилиці.
8. Літочислення у давніх слов'ян. Календарі. Старий стиль. Новий стиль.
9. Пам'ятки старослов'янської мови. Їх класифікація та характеристика.
10. Глаголичні пам'ятки, їх характеристика. Кириличні пам'ятки, їх характеристика.
11. Особливості вивчення фонетики старослов'янської мови.
12. Походження голосних слов'янських мов.
13. Основні відмінності праслов'янської системи вокалізму від вокалізму праіндоєвропейської мови-основи.
14. Сильна і слабка позиції редукованих .
15. Характеристика голосних звуків старослов'янської мови за участю губ та положенням язика.
16. Носові голосні. Їх характеристика. Історія формування. Фонетичне значення.
17. Походження приголосних слов'янських мов.
18. Відмінності приголосних праслов'янської мови

від приголосних праіндоєвропейської мови-основи.

19. Класифікація приголосних старослов'янської мови за участю голосу й шуму,за місцем та способом творення, за твердістю-м'якістю.
20. Сонорні приголосні.
21. Методика визначення складотворчих.
22. Доля складотворчих у різних слов'янських мовах.
23. Суть і причини пом'якшення приголосних.
24. Типи пом"якшень: перехідні та неперехідні. Доля сполук ***r,*l ,*n + *j** . Приклади.
25. Рефлекси сполук ***bj, *pj, *vj, *mj** у корені і на морфемному шві
26. Доля сполук ***sj**, ***zj**. Приклади із різних слов'янських мов.
27. Доля сполук ***dj**, ***tj** у різних слов'янських мовах.
28. Доля сполук ***zdj**, ***stj**. Приклади.
29. Перша палаталізація задньоязикових.
30. Схема О. О. Шахматова – С. Б. Бернштейна. Приклади. Хронологія.
31. Закон відкритого складу. Його характеристика.
32. Поняття про звуковий закон. Визначення.
33. Характеристика змін, зумовлених дією закону відкритого складу.
34. Монофтонгізація дифтонгів і дифтонгоїдів. Походження носових.
35. Друга палаталізація задньоязикових. Умови проходження. Хронологія абсолютна та відносна. Приклади.
36. Доля сполук ***gv, *kv** перед *ě**(ѣ) та *i (И)** дифтонгічного походження в різних діалектах

праслов’янської мови. Приклади із східно-, південно-, західнослов’янських мов.

37. Третя палаталізація задньоязикових. Суть і причини.
38. Доля сполук ***tort, *tolt, *tert, *telt** у різних діалектах праслов’янської мови.
39. Доля сполук ***ort, *olt**.
40. Спрощення в групах приголосних.

Зразки варіантів модульної контрольної роботи № 1

ВАРІАНТ 1

1. Значення діяльності Костянтина і Мефодія для культури слов'янських народів.

2.Поясніть походження голосних у слов'янських мовах. Перерахуйте і охарактеризуйте голосні звуки праіндоєвропейської мови-основи, вкажіть на їх відмінності за якісними і кількісними ознаками.

3.Перша палаталізація задньоязикових. Суть. Причини. Хронологія. Схема.

4. Позначте у наведених словах сильну позицію **ъ** і **ь** плюсом (+), а слабку мінусом (–):

льстьць, вѣньць, стлъпъ, пришьльць, врьтьпъ, правьдьныи, мьньшьмь, бєсплътьнъ, тъчьнъ, жзыкъ, хрьбьтъ, съмрьтьнъ, двьрьмь, пользьнъ съзъдати, въпль,дьньсь гънати, мьстити, жьньць, вънити, чьто, тьмьница, плънъ, къто, пьнжти, зъвати, вьсь, мьгла, съгьникъ, пьсъ, възьмж, льсть, ръпътъ, пѣсъкъ, пьстръ, цвѣтьць, пжтькъ, градьць, отьць, льгькъ, чьстьнъ, тъпати, ловьць, тъпътати, борьць, ръгъ, вънъ, съньмъ, шьдъ, плътьскыи, скрьжьтъ, окрьстъ, сжпьрь, двьрьникъ, гнжсьнъ, човѣчьство, страшьнъ.

5. Поясніть двояке походження **ѣ**. Для відповіді зіставте старослов'янські слова **видѣтє**, **цѣсарь**, **звѣрь**, **цѣна** зі словами інших індоєвропейських мов, наприклад, лат. **vidēre**, лат**. caesar**, нім. **kaizer**, лат. **fĕro**, лит. **kaina.**

6. Визначте складотворчі приголосні у наведених словах.

влъкъ, влъхвъ, врьтѣти, врьхъ, гръдъ, гръло, гръсть, длъгъ, жрьдь, жрьло, жрьтва, влъна, кръмити млъвити, плънъ, плъть, прьстъ, слъньце, срьдьце, трьнъ, хлъмъ, чрьвь, чрьнъ.

7.Напишіть старослов'янські словоформи, які відповідають давнім праслов'янським формам:

***světjǫ, *vezjǫ, *pisjǫ, *begęti, *krikęti, *dusjǫ, *slavjǫ, *lizjǫ, *mysljenje.**

8. Реконструюйте праслов'янські архетипи старослов'янських словоформ:

блюдо, плюѭ, люблѭ, коупльѭ, земля, капля, межда, свѣшта, хождѭ, жаждѭ, даждь.

9.Відтворіть праслов'янські архетипи слів:

брѣгъ, градъ, млѣко, брада, краль, крава, врата, дрѣво, плѣнъ, власть, нравъ, шлѣмъ, клати, грахъ, злато, чрѣво, младо.

10. Поясніть походження звуків **з** і **ц** у наведених словах:

юньць, срьдьце, кънязь, градьць, стьза, тьмьница, польза, дѣвица, трьзати, съзрьцати, отьць, ловьць, лице, нарицати, овьца, вѣньць, чрьница, тельць, пътица, мѣсяць, пѣнязь, въжизати.

ВАРІАНТ 2

1. Проблема давності слов'янських азбук.

2.У чому полягав закон відкритого складу та які фонетичні зміни він зумовлював?

3. Доля сполук ***gv, *kv** перед *ě**(ѣ) та *i (И)** дифтонгічного походження в різних діалектах праслов'янської мови. Приклади із східно-, південно-, західнослов'янських мов.

4. Визначте сильну і слабку ипозицію редукованих **ъ** і **ь** у словах:

Въстати, ръпътъ, съборъ, творьць,
бьрати, стражь, рыти, дышати, кротъкъ,
сѣдѣти, врѣмѧ, небо, врьхъ, тѫтива,
пьнѫти, гръстъ, жьньцьмь, разити,
дьрати, къто, кръвь, съкръвенъ, плънъ,
раждати, възоръ, съплѣтати, говѧдо,
нарицати, възьмѫ, трьми, млъва, свекры,
бъдѣти, мъкнѫти, слъньце, жити гръло,
насаждати, дьнь, морє, пригваждати,
чрьнъ, имѧ, пыѫ, оучити, тъпати, знати,
цвѣтъ

5 . Визначте складотворчі приголосні у наведених словах:

кръвь, плътъ, сльза, дрьколь,
скрьжьтъ, трьхъ, крьстъ,чрьнъ,
скръбь, жрьти, члънъ, брьвъно, млъва,
съмрьтъ, тврьдь, длъгъ, гръло,
оутврьдити, срьдьцє, брьниє, жрьло,
зрьно, чрьвь, врьвь, влъкъ, врьхъ,
прьвъ, прьстъ, млъчати, влъхвъ,
млънии, врътѣти, мрьтвьць,
потръпѣти, хлъмъ, кръмити, жльтъ.

6. У яких із наведених старослов'янських словоформ був у праслов'янській мові звук ***j:**

свѣшта, пишѫ, лижѫ, рєшти, льжа, чьсть, топлєнь, жажда, ловлѭ, хоштѭ, вѫжѭ, молѭ.

7. Поясніть походження сполук **ра, ла; рѣ, лѣ** в середині старослов'янських словоформ:

злато, гладъ, градъ, брѣгъ, млѣко, плѣнъ, брѣдъ, прахъ, власть, брада, брѣза, срѣда.

8. Зіставляючи наведені слова, визначте характерні особливості кожного.

Ст. сл. **блюдо**, праслов.*bjudo, пол bluda;
Ст. сл. **плюѭ**, праслов.* pjujQ, пол. pluię ;
Ст. сл. **люблѭ**, праслов.*lubjQ, пол. lubię;
Ст. сл. **коупльѭ**, праслов.*kupjQ, пол.kupię;
Ст. сл. **ловльѭ**, праслов.*lovjQ, пол. lowię;
Ст. сл. **зємлꙗ**, праслов.*zemja, пол. zemia;
Ст. сл. **капльꙗ**, праслов.*kapja, пол. kapia.

9. Поясніть походження сполук **ра, ла, рѣ** на початку слів:

ладии, равѣнъ, рало, работа, лакьтъ, растъ, лакомъ.

10. Які фонетичні зміни відбулися у наведених словах ?

льгъкъ – польꙁа,
мръкножти – мрьцати,
родити – рождьство,
звѫкъ – звѫчьнъ,
пророкъ – пророчити.

ВАРІАНТ 3

1. Лінгвістична основа старослов”янської мови

2. Друга палаталізація задньоязикових. Умови проходження. Хронологія абсолютна та відносна. Приклади.

3. Характеристика голосних звуків старослов’янської мови за участю губ та положенням язика.

4. Випишіть спочатку словоформи зі складотворчими **ръ, рь, лъ, ль**, а потім – словоформи із нескладотворчими **ръ, рь, лъ, ль**:

врьхъ, гръло, прьвь, чрьвь, врьба, срьдьцє, длъгъ, влъна, кръмити, кръвь, бръвь, кръвавь, крышити, плънь, плътъ, гръдь, прьстъ, крьстъ.

5.

1. Які слова пишуться з буквою **ь**:
   1) **скр—бь**;
   2) **тл—стъ**;
   3) **кр—ма**;
   4) **вр—хъ**.

2. Які слова пишуться з буквою **ъ**:
   1) **вр—ста**;
   2) **начр—тати**;
   3) **тл—кати**;
   4) **тр—новыи**.

3. Які слова пишуться з буквою **ь**:

1) **осквр—нити;**
2) **тр—жьство;**
3) **вр—шити;**
4) **чр—палъ.**

4. Які слова пишуться з буквою **ь**:

1) **др—зати;**
2) **зр—но;**
3) **оумл—чати;**
4) **чр—та.**

5. Які слова пишуться з буквою **ь**:

1) **дл—гъ;**
2) **стл—пъ;**
3) **мл—нии;**
4) **жр—тва**

6. Поясніть походження сполук **жд, шт** у наведених словах старослов'янської мови:

свѣшта, тьшта, плєштєтъ, дъштица, бльштати, штѫдѣти, пєшти, штоуждь, жѫжда, съмоштрїѫ, вошганъ, мєжда, рождь, оумѫждрїѫ, пишталь, даждь, мошти, врѣшти, влѣшти гражданинъ, жешти, иштѫ, ношть, троужденъ, нѫждѫ, враштєнъ, възвѣштѫ, хоштєтъ, отъвѣштати, възвращтєниє, проповѣждь, кръштаахѫ.

7. Поясніть походження сполук **ра, ла, рѣ, лѣ,** реконструюйте їх праслов'янські архетипи :

брада, градъ, брѣгъ, злато, зракъ,
глава, шлѣмъ, краста, крава, млѣко,
блато, брѣза, краль, бразда, плѣна,
дрѣво, плѣнъ, врата, власть,
гражданинъ, врана, прахъ, чрѣда,
стрѣгж, клада, нравъ, влѣшти, срамъ,
смрадъ, брѣшти, млѣти, мрѣти, плахъ,
срѣда, слама.

8. Зіставляючи обидві колонки, визначте, чи завжди сполуки **ра, ла; рѣ, лѣ** між приголосними свідчать про старослов'янське походження слова. Відтворіть праслов'янські архетипи наведених слів.

Старослов'янська мова	Давньоруська мова
трѣти	терети
грѣхъ	гріх
клати	колоти
млѣти	молоти
слѣдъ	слід
градъ	город
градъ	град
прати	пороти
плакати	плакати
ѹмрѣти	умерети
стрѣла	стріла
злато	золото

9. З'ясуйте, яких змін зазнали приголосні старослов'янської мови у наведених словах:

врагъ - вражє - врази;
лъгж - лъжа - лъзи;

пастоухъ - пастоуше - пастоуси;
къи - чьи - ции;
доухъ - доуша - доуси;
могѫ - можеши - помози;
пророкъ - пророче - пророци;
влъхвъ - влъшве- влъсви;
тълъкѫ - тълъчеши - тъльци;
нога - ножька - ноѕѣ;
пекѫ - печеши - пьци.

10. На поданих прикладах простежте, які зміни відбулися в системі приголосних старослов'янської мови перед голосними переднього ряду і перед ***j:**

послоушьнъ, виждѫ, погоубленъ, лице,
обличити, свѣшта, люблѭ, доушьнъ,
доуси, насажденъ, грожѫ, ловлѭ,
коупленъ, чловѣчьскыи, чловѣцѣ, лижѫ,
топлѭ, пишѫ, мажѫ, хождѫ.

ДОВІДКОВИЙ МАТЕРІАЛ З ФОНЕТИКИ

Формування фонетичної системи праслов'янської мови

Система голосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоєвропейської

Праіндоєвропейські

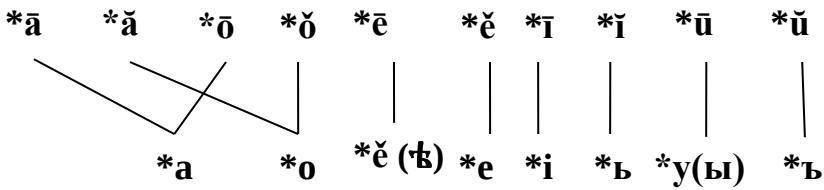

Праслов'янські

Система приголосних праслов'янської мови у її відношенні до праіндоєвропейської

Праслов'янські:

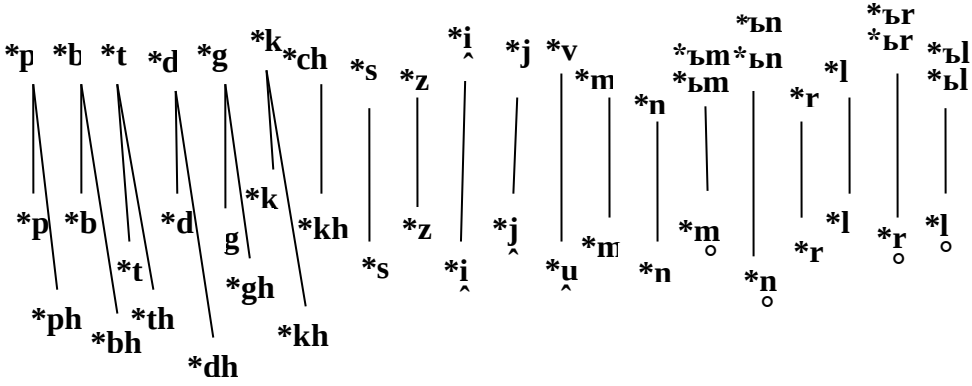

Праіндоєвропейські:
Доля приголосних у сполуці з наступним *j

*rj, *lj, *nj

*rj > *r'j > *r̄' > *r': прасл.*bourja > **боүрꙗ**;

*lj > *l'j > *l̄' > *l': прасл. *volja > **волꙗ**;

*nj > *n'j > *n̄' > *n': прасл. *konjь > **конь**.

*bj, *pj, *mj, *vj

*bj > *b'j > *b̄' > *bˡ' > *bl': прасл. *bjudo > **блюдо**;

*pj > *p'j > *p̄' > *pˡ' > *pl': прасл. *pjujǫ > **плюѭ**;

*mj > *m'j > *m̄' > *mˡ' > *ml': прасл. *zemjǫ > **зємлꙗ**;

*vj > *v'j > *v̄' > *vˡ' > *vl': прасл. *lovja > **ловлѭ**.

*zj, *sj

*zj > *z'j > *z̄' > *zž' > *ž': прасл. *lizjǫ > ližǫ;
ст-сл. **лизати** – **лижѫ**;

*sj > *s'j > *s̄' > *šš' > *š': прасл. *pisjǫ – pišǫ;
ст.-сл. **писати** – **пишѫ**.

*gj, *kj, *chj

*gj > *g'j > *ḡ' > *gž' > *ž' : прасл. *lъgja > ст-сл. **лъжа**;

*kj > *k'j > *k̄' > *kč' > *č' : прасл. *sekja > ст-сл. **сѣча**;

*chj > *ch'j > *$\overline{ch}$' > *chš' > *š' : прасл. *suchja > ст-сл. **соүша**.

*skj, *stj, *zgj, *zdj

*skj > šť : прасл. *iskjǫ > ст-сл. **ищтѫ**;

*stj > šť : прасл. *pustjǫ > ст-сл. **поүштѫ**;

*zgj > žd' : прасл. *dъzgjь > ст-сл. **дъждь**;

*zdj > žd' : прасл. *prigvozdjǫ > ст-сл. **пригвождѫ**.

*dj, *tj

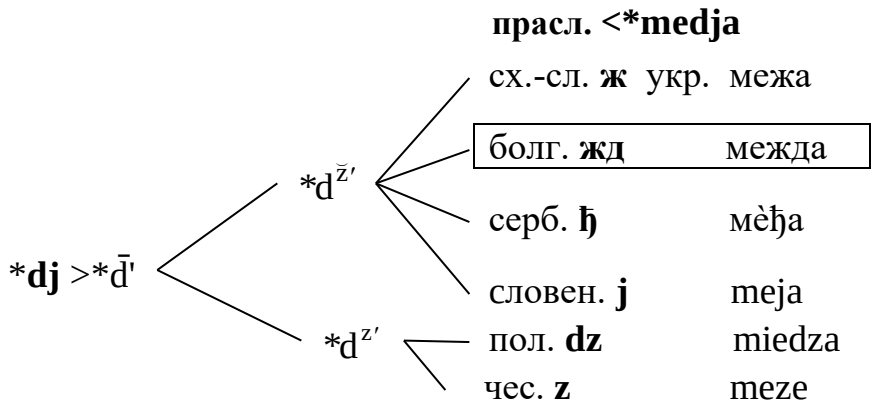
прасл. <*medja
*dj >*d̄'
*dž′
*dz′
сх.-сл. ж укр. межа
болг. жд межда
серб. ђ мѐђа
словен. j meja
пол. dz miedza
чес. z meze

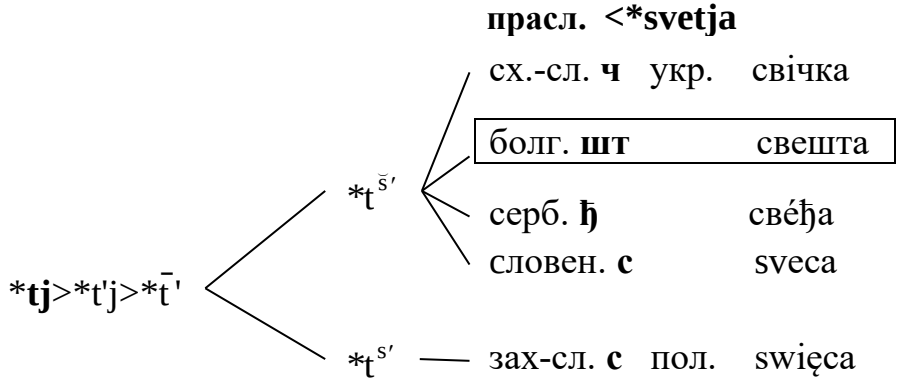
прасл. <*svetja
*tj>*t'j>*t̄'
*tš′
*ts′
сх.-сл. ч укр. свічка
болг. шт свешта
серб. ђ свéђа
словен. c sveca
зах-сл. c пол. święca

Звукові процеси праслов'янської мови, зумовлені дією закону відкритого складу

Монофтонгізація дифтонгів

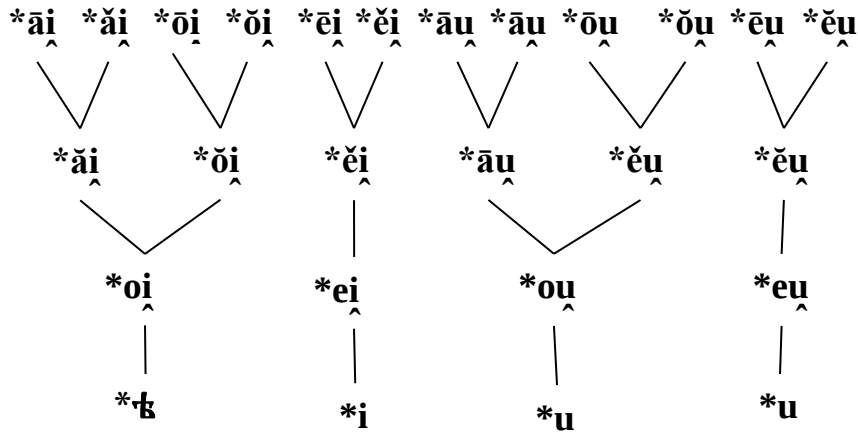

лит. kaina – ст-сл. **цѣна**; нім. Kaiser – ст-сл. **цѣсарь**;

гр. cheima – ст-сл. **зима**; лит. kreivas – ст-сл. **кривь**;

лит. ausis – ст-сл. **оухо**; лат. taurus – ст-сл. **тоуръ**;

нім. Leute – ст-сл. **людиѥ**; лит. liaupse – ст-сл. **любъ.**

Монофтонгізація дифтонгоїдів

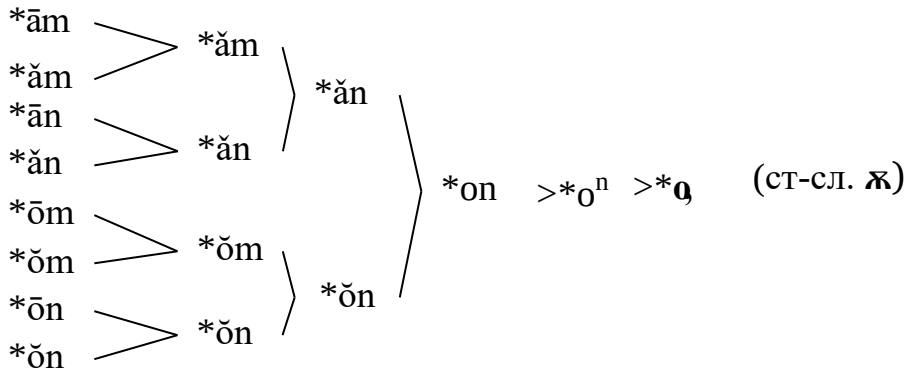

двн. gans; лат. anser; ст-сл. **гѫсь**
лат. pons; д-інд. panthan; ст-сл. **пѫть**

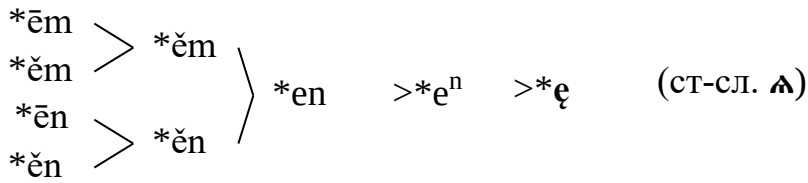

лит. penki; гр. pente; ст-сл. **пѧть**
лит. zentas; лат. generis; ст-сл. **зѧть**

Зміна сполук *tort, *tolt, *tert, *telt

прасл.	пд-сл.	зах-сл.	сх-сл.
***tort**	***trat**	***trot**	***torot**
***tolt**	***tlat**	***tlot**	***tolot**
***tert**	***tret**	***tret**	***teret**
***telt**	***tlet**	***tlet**	**tolot (**зрідка **telet)**

нім. Berg; ст-сл. **брѣгъ**; чес. břeh; укр. берег;

лит. karvé; ст-сл. **крава**; чес. krava; укр. корова;

нім. Bart; ст-сл. **брада**; пол. broda; укр. борода;

нім. Garten; ст-сл. **градъ**; пол. grod; рос. город.

Рекомендована література до модуля І

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961.

2. Бернштейн С. Б. Константин-философ и Мефодий. – М., 1984.

3. Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции. – М., 1987.

4.Бошкович Р. Сравнительная грамматика славянских языков. Фонетика и словообразование. – М.,1984

5. Булаховсъкий Л. А. Вступ до порівняльної граматики слов'янських. мов: Фонетика праслов'янської мови. – Харків, 1927.

6. Вайян А. Руководство по старославянскому языку. – М., 1952.

7. Ван-Вейк Н. История старославянского языка. – М., 1957.

8. Висоцький С. О. Київська писемна школа X-XII ст. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1998.

9. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. С. Мельничука. – К., 1966.

10. Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. – София, 1952.

11. Горшков А. И. Старославянский язык. – М., 1963.

12. Иванова Т. А. Старославянский язык. – М., 1977.

13. Ильинский Г. А. Праславянская грамматика. – Ніжин, 1916.

14. Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. – М., 1965.

15. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. – М., 1963.

16. Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. – Л., 1928.

17. Кондратов Н. А. Славянские языки. – М., 1962.

18. Кузнецов П. С. Очерки по морфологии праславянского языка. – М., 1961.

19. Кулъбакин С. М. Древнецерковнославянский язык. – М., 1917.

20. Лучик В.В. Вступ до слов'янської філології. – К., 2008.

21. Майборода А. В. Старослов'янська мова. – К., 1975.

22. Мейе А. Общеславянский язык. – М., 1951.

23. Моренець В. В. Старослов'янська мова: Історична фонетика. – К., 1973.

24. Нахтигал Р. Славянские языки. – М., 1963.

25. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови: Короткий науково-популярний нарис. – Варшава: Друк. Синодальна, 1931.

26. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Повстання церковнослов'янської мови. Костянтин і Мефодій. їх життя і діяльність. – Варшава, 1926. – Т.1. – 426 с.

27. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови. Фонетика церковнослов'янської мови. – Варшава, 1927, – Т.3. – 455 с.

28. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови: Пам'ятки старослов'янської мови X–XI віків. – Варшава, 1929. – Т. 5 (Студії до української граматики. Видають І. Огієнко та Р. Смаль-Стоцький; Кн.5).

29. Питання походження і розвитку слов'янської писемності. – К., 1963.

30. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.

31. Поржезинский В. Сравнительная грамматика славянских языков. – М., 1916.

32. Селищев А. М. Старославянский язык. – М., 1951. – Ч. 1, 2.

33. Сказания о начале славянской письменности. – М., 1981.

34. Соболевский А. И. Древний церковнославянский язык. – К., 1910.

35. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – Львів, 1964.

36. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. – К., 1983.

37. Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. – М.; Л., 1962.

38. Фортунатов Ф. Ф. Лекции по фонетике старославянского (церковнославянского) языка. – М., 1957.

39. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1986.

40. Чекмонас В. Введение в славянскую филологию. – Вильнюс, 1988. – С. 141–150.

41. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1988. – С. 41–47; 49–54.

42. Чучка П. П. Початки писемності на Закарпатті: гіпотези, вигадки і факти. Культура українських Карпат: традиції і сучасність // Матеріали міжнародної наукової конференції. –

(Ужгород, 1–4 вересня 1993 року). – Ужгород: Ґражда, 1994. – С. 47–61.

Словники

1. Белей Л. О., Белей О. О. Старослов'янсько-український словник. – Львів, 2001.
2. Востоков А. Х. Словарь церковнославянского языка. – Спб., 1858.
3. Дьяченко Г. Полный церковнославянский словарь. – М., 1900.
4. Пуряєва Н. Словник церковнообрядової термінології. – Львів: Свічадо, 2001.
5. Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков): Около 10 000 слов / Под ред. Р. М. Цейтлин, Р.Вечерки и
Э. Благовой. — М.: Русский язык, 1994.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I–IV. – М.: Прогресс, 1976–1987.
7. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н.Трубачёва. Вып. 1–30. –М.: Наука, 1974–2005 (продолжающееся издание).
8. Slovník jazyka staroslovenského.Hl red J. Kurz. — Praha:Akademia , 1958 -1999.